Antenne

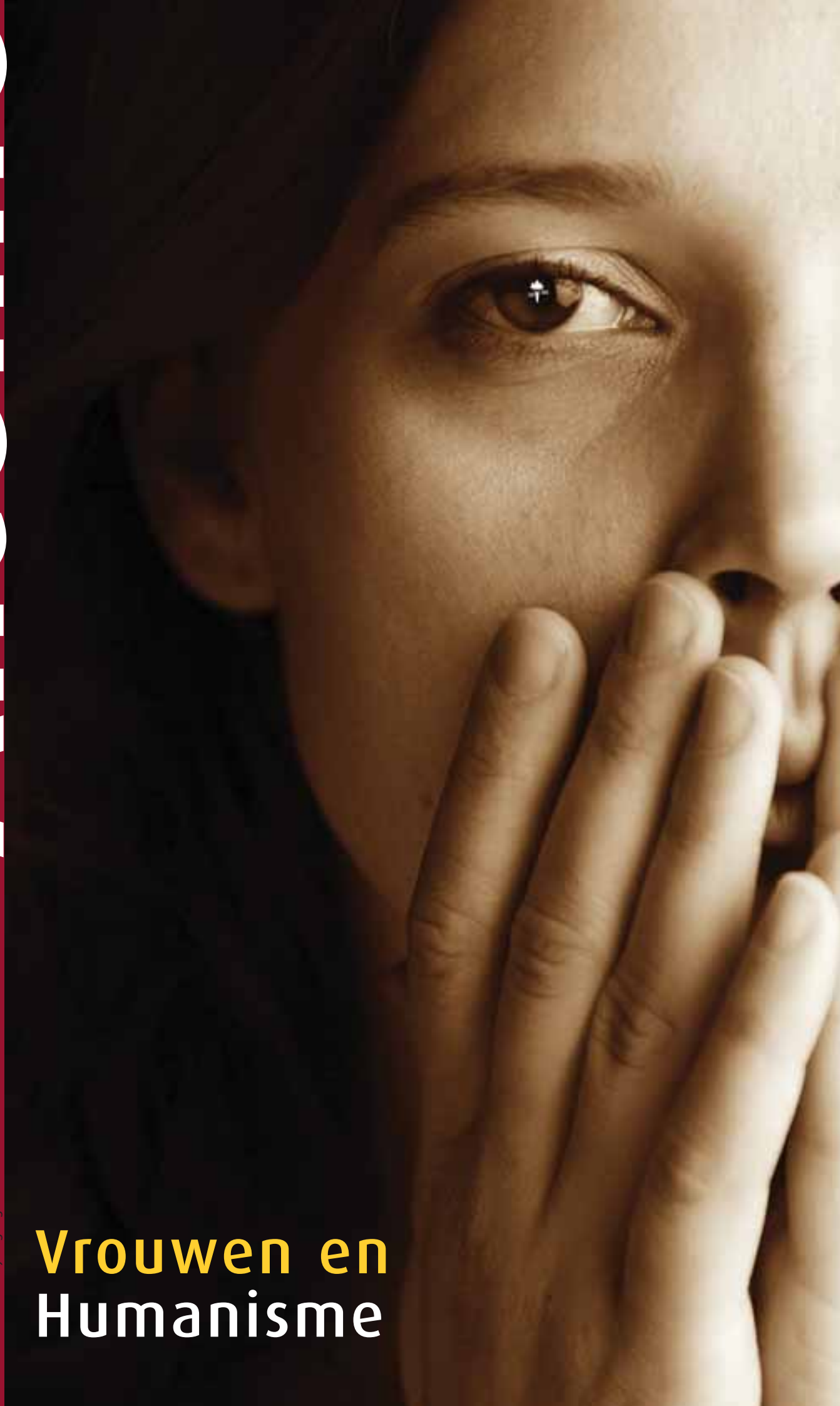

Vrouwen en Humanisme

ISSN 0772-6627 • Afgiftekantoor Brussel X
Verantwoordelijke uitgever: Sonja Eggerickx
Verschijnt driemaandelijks
2009 - 27ste jaargang nr. 2

Kernredactie
Franky Bussche
Sonny Van de Steene
Marina Van Haeren

Lay-out
C&L&J GrafiekGroep

De standpunten weergegeven in de bijdragen, vertolken enkel de mening van de auteur en zijn niet noodzakelijk de visie van UVV.

Abonnementen
Antenne wordt gratis verspreid binnen de Vrijzinnige Gemeenschap

UNIE VRIJZINNIGE VERENIGINGEN vzw
Federaal Secretariaat
Brand Whitlocklaan 87
1200 Sint-Lambrechts-Woluwe
Tel. 02 / 735 81 92
Fax 02 / 735 81 66
E-mail: cmd.federaal@uvv.be
www.unievrijzinnigeverenigingen.be

Lid van de Unie
van de Uitgevers van
de Periodieke Pers

Conform de wet tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer ten opzichte van de verwerking van persoonsgegevens (8 december 1992) delen wij u mee dat een aantal van uw persoonsgegevens opgenomen worden in ons adressenbestand.
UVV zal, als houder van dit bestand, uw gegevens verwerken in het kader van volgend doeleind: verspreiden van publicaties en interne communicatie.

Op schriftelijk verzoek, gericht aan mevrouw Marina Van Haeren, secretaris-generaal, Brand Whitlocklaan 87 te 1200 Sint-Lambrechts-Woluwe, kan u een overzicht krijgen van de door UVV over u opgeslagen persoonsgegevens. Onjuiste gegevens verbeteren wij op uw verzoek.

Aan alle geadresseerden van dit tijdschrift vragen wij of de naam en het adres, zoals afgedrukt op het etiket van de voorpagina, correct zijn.
Is dit niet zo, gelieve dan het Federaal Secretariaat schriftelijk of telefonisch te verwittigen.

Reacties op dit nummer kan u steeds doormailen naar **info@uvv.be**, deze worden, na overleg en goedkeuring door de kernredactie, geplaatst op de website bij de rubriek 'Reacties' van de desbetreffende *Antenne*.

FSC
Mixed Sources
Productgroep uit goed beheerde bossen en andere gecontroleerde bronnen
www.fsc.org Cert no. SGS-COC-004433
© 1996 Forest Stewardship Council

van de Redactie

Ulrike Dausel
moreel consulente PCMD Antwerpen

Wendy Serraris
moreel consulente CMD Mechelen

Linda Van Ael
assistent-moreel consulente CMD Mechelen

'Humanisme' en 'gender' zijn twee interessante en relevante onderwerpen, die mekaar doorheen de tijd op verschillende manieren beïnvloed hebben en nog steeds beïnvloeden. In Europa, en wereldwijd.

In dit nummer van *Antenne* wilden we onderzoeken hoe die twee thema's zich tot mekaar verhouden - in hoeverre zij onderling samenhangen, zich aan elkaar wrijven en soms botsen... en in welke mate er een vruchtbare interactie en een soort 'kruisbestuiving' mogelijk is.

Hiervoor begeven we ons naar verschillende invalshoeken duiken we even in de geschiedenis... verwijlen in het heden... en wagen we een blik in de toekomst...
Er is immers al een heel stuk van de weg afgelegd, wat de gelijkberechtiging van vrouw en man en de mogelijkheid tot zelfontplooiing van elk individu betreft.
Maar er ligt ook nog een hele weg voor ons - die we zelf mee vorm kunnen geven.
Eenieder op haar of zijn manier - we zijn immers allen verschillend...

Dit zal wel eens tot controverse en discussie leiden - die de dingen evenwel verder kan uitklaren en ons uiteindelijk verder kan brengen op onze weg... zolang we elkaar hierin met openheid en respect bejegenen.

In deze zin willen we u nu uitnodigen om in deze *Antenne* op verkenning te gaan, langsheen verschillende bijdragen en standpunten, in woord en beeld, in proza en in dichtvorm.

Gedichten, die in het kader van de tentoonstelling **Het Humanisme in Vrouwenhanden** in het najaar van 2007 geschreven werden door Wendy Serraris, moreel consulente, als eerbetoon aan een aantal belangrijke vrouwen in de geschiedenis van het feminisme.

Na een eerste stukje poëzie van Wendy Serraris over Mary Wollstonecraft schetst **Magda Michielsens** in **Gender en Humanisme. Voor een combattief vrijzinnig feminisme** een duidelijk beeld van de inhoud en betekenis van 'gender', en geeft zij haar persoonlijke visie hoe 'gender' en 'vrijzinnig humanisme' elkaar in de toekomst zouden kunnen beïnvloeden. Magda Michielsens was jarenlang docente in het kader van de interuniversitaire opleiding Vrouwenstudies en is nog steeds actief als docente in zaken vrouwenrechten, gender en feminisme. . . . . **p. 5**

Gily Coene, docente Humanistiek en Genderstudies aan de VUB, beschrijft in haar bijdrage **Feminisme, humanisme en multiculturaliteit**, hoe complex het vormen van een persoonlijke identiteit inmiddels geworden is in de hedendaagse samenleving, in het bijzonder voor vrouwen, die deel uitmaken van een kwetsbare culturele minderheid. Verder onderzoekt zij hoe het vrijzinnig humanisme eventuele oplossingen kan aanreiken die niet bijdragen tot het stigmatiseren van minderheidsgroepen maar ook de reële problemen niet ontkennen. . . . . **p. 13**

Dat vrijzinnige humanistes er best verschillende visies op na kunnen houden, wordt duidelijk aan de hand van de twee voorgaande bijdragen. Stof tot discussie, die mogelijks heel wat stof zou kunnen doen opwaaien...
Hoe boeiend en constructief het zijn kan, wanneer verschillende vrijzinnige humanistes daadwerkelijk met elkaar in gesprek gaan, blijkt uit de weergave van een **Rondetafelgesprek**, waartoe **Wendy Serraris** en **Ulrike Dausel**, beide moreel consulentes in een Centrum Morele Dienstverlening, een zestal vrijzinnig-humanistische vrouwen van verschillende leeftijden en vanuit verschillende beroepsvelden hadden uitgenodigd. Met dank aan **Linda Van Ael**, assistent-moreel consulente, voor de technische ondersteuning. . . . . **p. 20**

Humanisme: de vriend van het feminisme? Hoe zit het met gender? De kijk van een feministische surfer op humanisme. **Alison E. Woodward**, behalve gelegenheidssurfster eveneens hoogleraar aan het Institute for European Studies aan de VUB, ging op het internet en elders op verkenning over hoe het met de verhouding tussen 'gender' en 'humanisme', respectievelijk humanistische organisaties, gesteld is. . . . . **p. 28**

Petra Van Brabandt, filosofe aan de Universiteit van Antwerpen, werpt haar licht op de vraag **Is een feministische ethiek een humanistische ethiek?** en schetst een genuanceerd beeld van het spanningsveld tussen feminisme en humanisme. Zij beschrijft hierbij ook de uitdagingen en mogelijkheden die dit volgens haar inhoudt naar een toekomst toe, waarin zorgethiek een almaar betekenisvollere plaats zal krijgen binnen de maatschappij.. . . . . **p. 35**

Wendy Serraris, moreel consulente in het Centrum Morele Dienstverlening Mechelen, ging op zoek naar eventuele verschillen en overeenkomsten tussen mannelijke en vrouwelijke moreel consulenten. Het relaas van haar onderhoudende zoektocht en haar conclusies hieruit leest u in **Moreel consulent M/V gezocht**. . . . . **p. 40**

Haar collega **Ulrike Dausel**, moreel consulente in het Provinciaal Centrum Morele Dienstverlening Antwerpen, laat *last, but not least* haar licht schijnen op morele bijstand, naast het voorbereiden en ondersteunen van vrijzinnig humanistische plechtigheden één van de hoofdtaken van moreel consulenten binnen een Centrum Morele Dienstverlening. **Op weg naar jezelf. Het bevrijdende potentieel van het vrijzinnig humanisme in het kader van morele bijstand**. . . . . **p. 44**

Mary Wollstonecraft [1759 - 1797]

ENIGE INFORMATIE

- Voelde zich sterk verbonden met de ideeën van de verlichting.
- Het leven moest door de rede geleid worden. De rede mag niet beperkt worden tot de man, zij komt ook de vrouw toe.
- Zij ijverde erg voor een beter onderwijs en opvoeding van meisjes.
- Het moederinstinct bestaat niet, maar moet aangeleerd worden.
- Seks is instantplezier.
- De kunst van het samenleven bestaat er uit seksuele begeerte aan te vullen met vriendschap en respect.
- Een huwelijk is de organisatie van moederschap en seksualiteit.

MARY WOLLSTONECRAFT | BRON WIKIMEDIA.COMMONS

'Een hyena in vrouwenkleren'

stond net niet
in je grafzerk gekerfd door
kerk – en koningsgezinden

betiteld, bestempeld en opgeplakt

omdat je als eerste en
radicaal in gloed
nieuw gender ontbrandde

in rood neon het huwelijk plaatste

zag men niet meer de warmte
waarmee je vocht voor vrouwen
in lange slierten krijtwoorden

en voor mannen
met rede

WENDY SERRARIS

Gender en Humanisme

Voor een combattief vrijzinnig feminisme

"We have been wimpish
about defending our ideas."
SAMUEL RUSHDIE, 2008

"My favourite subject of contemplation,
the future improvement of the world."
MARY WOLLSTONECRAFT, 1796

Magda Michielsens
doctor in de Moraalwetenschappen
professor Vrouwenstudies

FOTO © MARIE JEANNE SMETS

MAGDA MICHIELSENS

Gender

De term gender verwijst naar de sociale constructie van vrouwelijkheid en mannelijkheid. De eigenschappen van mannelijkheid en vrouwelijkheid zijn het product van een historisch en maatschappelijk proces. Elke maatschappij heeft op basis daarvan zijn verwachtingen ten aanzien van de invulling van het vrouw- en man-zijn. Gender is niet hetzelfde als sekse. Door twee verschillende termen te gebruiken, 'gender' en 'sekse', wordt het onderscheid tussen cultuur (gender) en natuur (sekse) aangeduid.

"Je wordt niet als vrouw geboren, je wordt tot vrouw gemaakt", schreef Simone de Beauvoir in 1949 (mannen worden uiteraard ook niet als mannen geboren, maar tot man gemaakt). Heel wat discussie is er over de verhouding tussen sekse en gender en over het nut van het begrip gender, maar in grote lijnen is het concept in vele talen aanvaard om op een gebalde wijze te spreken over vrouwen én mannen en tevens de aandacht te vestigen over de gemaaktheid van vrouwen en mannen door en binnen de samenleving.[1]

Deze constructivistische visie (je wordt als vrouw of man *gemaakt*) past goed bij een humanistisch mensbeeld.
Ten eerste wordt de aandacht gevestigd op de flexibiliteit van de menselijke 'natuur'.
Door het gebruik van het begrip gender legt men meer nadruk op de kneedbaarheid van de mens, dan op de aangeborenheid van eigenschappen en gedragingen. Niemand beweert dat er geen aangeboren kenmerken bestaan, dat er geen biologische basis zou zijn. Wél zegt de constructivistische visie dat de biologische basis niet strikt determinerend is voor hoe het een nieuw geborene verder in haar of zijn leven zal vergaan. Er valt zoveel te leren, en dat gebeurt binnen een samenleving met bepaalde wetten en gebruiken. Het gebeurt via ouders of andere belangrijke anderen en het gebeurt via onderwijs. Alle instituties in de maatschappij dragen bij aan de vorming van mannelijkheid en vrouwelijkheid. Ik noem dat geheel van vormende invloeden de 'gendermachine'.

Ten tweede vestigt het begrip gender er de aandacht op dat ook de 'gendermachine' niet onveranderlijk is. De wijze waarop mannen en vrouwen gemaakt worden in de westerse wereld is sterk veranderd sinds de Tweede Wereldoorlog

en is versneld veranderd sinds het einde van de jaren zestig. De verandering wordt als een vooruitgang ervaren. Dat vrouwen meer vrijheid, vele ontplooiingsmogelijkheden, volledig beslissingsrecht en maatschappelijke verantwoordelijkheden verworven hebben en nu meer gelijk zijn aan mannen dan vóór WO II houdt in dat belangrijke waarden voor meer mensen gerealiseerd zijn.

Ten derde heeft de constructivistische benadering ervoor gezorgd dat het grote verhaal over de natuurlijke en/of goddelijke bestemming van de vrouw tot een einde kwam. Ook moederschap is geen noodlot of natuurlijke bestemming, maar een keuze.
Ten slotte is er het uitzonderlijk belang van onderwijs dat door het gebruik van het begrip gender in het licht wordt gesteld. Het brengt het besef tot uiting hoe belangrijk opvoeding, onderwijs en socialisatie zijn en dat is zeker een visie die humanisten en feministen gemeen hebben.[2]

Lady Mary Montagu (1689-1762), publicerend onder het pseudoniem Sophia, gaf al eeuwen geleden op een ironische manier uiting aan haar mening door de redenering van mannen als volgt te karakteriseren: "*Waarom hebben vrouwen niets aan een degelijke opleiding? Omdat zij niet toegelaten zijn tot publieke beroepen. Waarom worden vrouwen niet toeglaten tot publieke beroepen? Omdat zij geen opleiding hebben.*"

De onderwijsachterstand van vrouwen is nu ingehaald. Dat kon enkel door het inzicht dat het niet gaat om een natuurlijk of bovennatuurlijk proces, maar dat de constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid mensenwerk is. In dat constructieproces dienen vele keuzes gemaakt te worden, zowel door de persoon zelf die gesocialiseerd wordt als door de personen en instituties die de invloeden uitoefenen en de eisen stellen.

Medestanders

Humanisten geloven in dat soort zelfbeschikking van mensen. Cliteur & van Doren (1990) formuleren in hun boek *Geschiedenis van het humanisme* de humanistische basiswaarden die in elke periode terug te vinden zijn:
"aandacht voor de mens, nadruk op de menselijke waardigheid, menselijkheid, medemenselijkheid, de autonomie van de mens, idealen van gelijkheid en vrijheid, universalisme, afkeer van fanatisme en dogmatisme en voorts een vrij groot vertrouwen in de menselijke mogelijkheden (vaak nogal rationalistisch getint)." (Cliteur & van Doren, 1990, p. 14).[3]
Deze waarden zijn ook terug te vinden in de Verklaring van Amsterdam van 1952, gemoderniseerd in 2002 en wereldwijd ondertekend door het internationaal georganiseerde humanisme.

Het emancipatiestreven van vrouwen is gesteund door humanistische mannen. Als je zegt dat mannen de macht hebben -terecht zegden en zeggen vrouwen dat vaak- en tegelijk vaststelt dat er veel veranderd is voor vrouwen, kan je niet anders dan beseffen dat mannen veel voor vrouwen hebben gedaan. Vrouwen hebben veel zelf gedaan, maar uiteraard zijn de meeste beslissingen door mannen genomen. Vaak waren dat vrije geesten, vrijdenkers en humanisten. Mannen in dienst van redelijkheid, gedreven om gewoonten te doorbreken en ervoor te zorgen dat alle principes die voor 'mensen' gelden ook voor vrouwen zouden gelden.

John Stuart Mill bijvoorbeeld, die -geholpen door Harriet Taylor- als groot liberaal filosoof over vrijheid (*On Liberty*, 1859) niet naliet om te schrijven over de onderwerping van de vrouw (*On the Subjection of Women*, 1869) en als Brits parlementariër het eerste wetsontwerp indiende over de gelijkheid van mannen en vrouwen. Het werk van John Stuart Mill vormde een inspiratie voor de mannen die aan de universiteit van Groningen er in slaagden een akkoord te krijgen aan de top van de universiteit om Aletta Jacobs als eerste vrouw geneeskunde te laten studeren (1871).

In dezelfde vrije geest is de steun te begrijpen van de mannelijke vrijzinnige Franstalige Brusselse medestanders van

Isabelle Gatti de Gamond. Ook de Engelse suffragettes konden rekenen op de steun van mannelijke politici en journalisten. In België hebben onder andere mannen als Willy Calewaert, Roger Lallemand, Willy Piers hard gewerkt om een alternatief te leveren voor de ellende van de illegale abortus. Ook in Frankrijk kreeg Simone Veil de abortuswet (1975) goedgekeurd dankzij de steun van de loge. Françoise Giroud (Giroud & Levy) bespreekt uitgebreid wat ze in haar feministische strijd aan mannen (zoals Mitterrand) heeft gehad. Giroud is voorzichtig in de interpretatie (de steun is niet onvoorwaardelijk en onderhevig aan het politieke spel van het ogenblik), maar zonder de mannelijke medestanders stopt de vooruitgang. Harde tegenstanders zijn er genoeg en Simone Veil heeft vaak in interviews verteld hoe hard en uitgesproken vijandig de tegenstand was.

Vrouwenemancipatie was niet de eerste zorg van deze mannen, maar het waren medestanders op wie in bepaalde gevallen gerekend kon worden. In principe was de vrouwenstrijd -niet enkel tijdens de bloei van de tweede feministische golf, maar ook lang daarvoor- een gemeenschappelijke strijd tegen gewoontes, godsdienst, dogma's, beperkingen, vooroordelen en gebrek aan redelijkheid.

Het 'algemeen menselijke'

Ondanks de mannelijke medestanders uit humanistische en vrijdenkende hoek en ondanks een overlap in waarden van het feminisme en het humanisme is er van feministen steeds kritiek op het humanisme geweest. 'In principe' kon op humanistische mannen gerekend worden, maar vaak blijft het bij de principes. Meisjes en vrouwen op een volwaardige plaats in de cultuur en de samenleving krijgen, is niet enkel een kwestie van enkele grote beslissingen. Het is een strijd van elke dag waarin waarden worden omgezet in praktisch handelen op alle vlakken. De permanentie van de uitsluiting lijkt vaak niet door te dringen tot mensen die zichzelf toch als medestander beschouwen.

Ook in theorieën die de dagelijksheid overstijgen, is er weinig merkbaar van een gender bewuste houding. Sociologen met een humanistische wereldbeschouwing blijven hun werk doen alsof er geen mannen en vrouwen bestaan, maar enkel 'mensen'. Het androcentrisme is niet verdwenen uit handboeken, lessen en onderzoeken. Mediamakers (ook de vrijzinnige) spreken meestal over 'mensen', ook als de situatie die ze behandelen verschillend is voor mannen en vrouwen.[4]

Humanisten hebben veel inspanningen gedaan om 'de mens' in beeld te krijgen, om de autonomie, vrijheid en verantwoordelijkheid van mensen te zien als de motor van de vooruitgang. Terecht, maar '*pour les femmes la même chose*' gaat niet vanzelf op. Uitspraken over 'de mens' sluit vrouwen niet uit, maar het sluit vrouwen ook niet in, met stagnatie tot gevolg. Spreken over menselijkheid, menselijke waarden, menselijke vrijheid, menselijk verantwoordelijkheid is niet per definitie een mannelijk perspectief bieden, maar in de praktijk draagt het bij tot de continuering van de bestaande (fallische, zo zou Luce Irigaray zeggen; patriarchale, zo zou Simone de Beauvoir zeggen) symbolische orde.

Het indrukwekkendste voorbeeld in dit verband is 'De rechten van de vrouw en de burgeres', zoals geformuleerd door Olympe de Gouge in 1791. Beseffend dat in de rechten van de mens van de Franse Revolutie vrouwen niet als burgers werden gezien, schreef zij een aanvulling op het revolutionaire manifest. Zij heeft het met haar leven betaald en stierf in 1793 op de guillotine. Het is meer dan 200 jaar geleden, maar nog in 1979 werd het CEDAW-Vrouwenverdrag aangenomen (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination Against Women*) omdat de Rechten van de Mens blijkbaar niet voldoende waren. Het CEDAW-Verdrag is een overeenkomst die fungeert als drukkingsmiddel om internationaal de rechten van de vrouw te laten respecteren.

Heel de feministische strijd heeft altijd behoefte gehad aan het doorprikken van de generalisaties, die vaak met de beste bedoeling en de mooiste inhoud over 'de mens' werden geformuleerd. Nog twee voorbeelden.

Margit Eichler schreef in 1988 de inspirerende handleiding voor niet-seksistisch sociaal wetenschappelijk onderzoek (*Nonsexist Research Methods*). Het is vooral gericht tegen de generieke aanpak, tegen het androcentrisme, het vergeten en verzwijgen van vrouwen.

In dezelfde zin zijn de inspanningen te interpreteren van het beleid om te gendermainstreamen. Ze bestaan eruit alle beleidshandelingen systematisch te doordenken wat betreft hun relevantie voor mannen en vrouwen en hun impact op gelijkheid v/m. Sinds de wet van 12 januari 2007 is het in het Belgische federale beleid een verplichte operatie.

Als we enkele publicaties over en van humanisten naslaan, dan zien we die aandacht voor vrouwen en genderverschillen niet. Humanisten lijken per definitie generalisten te zijn (Humanistisch Verbond, 1987; Cliteur & van Dooren, 1990; Kruithof, 2001; Philipse, 2004; Pinxten, 2008). Vrouwen weten waarom dit te weinig is: het algemene is gedacht naar mannelijk model. Zonder in het klassieke feministische gelijkheid-verschildebat te willen verzeilen, moeten we toch systematisch rekening blijven houden met de *gegenderdheid* van mens en maatschappij.

Humanistische vrouwen

Het is moeilijk om grote vrouwen te noemen in het humanistische erfgoed, moeilijker dan het geweest is om vrouwelijke filosofes aan de vergetelheid te ontrukken. We

weten ondertussen in de filosofie redelijk goed wie de belangrijke vrouwelijke filosofen zijn en waren. Ik vind echter weinig vrouwen die humanistische theoretica's kunnen genoemd worden. De vrouwelijke filosofes die uit de geschiedenis zijn opgestaan blinken niet uit in humanistische theorievorming. Gezien de androcentrismeproblematiek in het humanisme is dat niet verwonderlijk.

We kunnen het vergelijken met Simone de Beauvoir die lang gedacht heeft dat in het kader van een algemene strijd voor een betere (socialistische) wereld alles wel in orde zou komen voor vrouwen. Zij is pas feministe geworden toen ze inzag dat dit niet het geval zou zijn en een afzonderlijke strijd niet enkel verantwoord maar zelfs noodzakelijk was. Zo kan een humanist (v/m) gemakkelijk denken dat het werken aan algemene menselijke waarden automatisch de emancipatie van vrouwen bevordert. Er zijn overigens wel veel vrouwen die actief zijn op het terrein van humanistisch onderwijs, vorming, verenigingsleven, media, hulpverlening en advies.

De ontwikkeling van feministische theorieën heeft onder de afwezigheid van grote humanistische theoretica's weinig geleden. Het feminisme heeft zich gestaag afgespeeld in een klimaat dat we als seculier aannamen. Ik heb vele lezingen en lessen gegeven over emancipatie, over 'gelijkheid en verschil' en over 'vrouwen en verlichting'. Steeds was het vanzelfsprekend om het verhaal te plaatsen binnen een beweging van voortschrijdende verlichting, terugtrekkende dogmatiek, vooruitgang, redelijkheid en empowerment. In de geseculariseerde publieke en persoonlijke ruimte verdween religie als beperkende factor.[5] Feminisme had secularisering als het ware als vooronderstelling. Godsdienst was geen thema meer.

Rationaliteit en het onbevangen wetenschappelijke denken als vanzelfsprekend aannemen was roekeloos, zo blijkt nu. We gingen te schroomvallig, te bescheiden, te werk in het verdedigen van onze waarden, zegt Samuel Rushdie in een interview in *Spectator* van 9 april 2008. Ik kan het ook in verband met feminisme met hem eens zijn. We zeggen te weinig hoe belangrijk voor vrouwen het gebruik van de rede, de afwezigheid van dogma's, de garanties op gelijkheid tussen man en vrouw, de scheiding tussen kerk en staat, onderwijs, gelijke toegang tot kansen en voorzieningen zijn. En we zeggen te weinig dat daar niet enkel godsdienstvrijheid maar vooral 'vrijheid van godsdienst' voor nodig is. Dit betekent: een maatschappij waarin denken belangrijker is dan geloven en de wet, het beleid en de omgang tussen mensen niet door godsdienst worden gedicteerd.

Niet het meest dringende

De vrije mannelijke denkers die vrouwen niet uitsluiten maar ook geen expliciete poging doen om hen in te sluiten, gebruiken vaak als argument dat er dringender problemen in de maatschappij zijn dan de positie van de vrouw.

Vrouwen zijn ook meestal niet gevaarlijk. Als heel veel vrouwen boos zijn, dan worden er wellicht brochures geschreven, pamfletten uitgedeeld; misschien wordt er een demonstratie gehouden, misschien is er thuis wat vaker ruzie dan de heer des huizes zou willen, wellicht loopt het aantal echtscheidingen op (maar andere partners staan voor de vrijkomende mannen klaar). Meer gevaar dan dit lopen mannen en de hele samenleving niet. De enkele (huis)vrouwenstaking die er ooit is geweest, was meer symbolisch dan ingrijpend. Vrouwen maken geen brokken. Hun acties kosten weinig en alleen al de verantwoordelijkheid voor kinderen maakt dat ze 's anderendaags weer paraat staan. Dat zij in de voorsteden van Parijs niet aan emancipatie durven denken verontrust de geesten minder dan dat mannen en jongens de voorsteden in brand steken. De klachten en protesten van vrouwen lijken nooit dringend.

Simone de Beauvoir verontschuldigde zich dat ze in 1949 nog eens terugkwam op de positie van de vrouw. De periode na de Tweede Wereldoorlog vroeg immers aandacht voor belangrijker en dringender dingen, maar ze wou het alsnog over de vrouw hebben. Er waren dringender dingen, met het gevolg dat de wederopbouw gebeurde met vrouwen aan het aanrecht, met vrouwen die terug naar keuken en haard werden gestuurd, en met een sociale zekerheid die werd opgezet zonder gelijkheid voor mannen een vrouwen. Het is een voorbeeld, maar we zien het telkens weer gebeuren: juist op cruciale momenten, waarbij van de gelegenheid gebruik zou kunnen gemaakt worden om de integratie en evenwaardigheid van vrouwen te realiseren, wordt juist het cruciale van het moment aangegrepen om te zeggen dat er dringender dingen zijn dan vrouwenkwesties. Op een cruciaal moment in de oorlog in Afghanistan (maart 2009) worden vrouwen weer als pasmunt gebruikt en wordt hun veiligheid en vrijheid niet bovenaan de doelstellingenlijst geplaatst. Integendeel. Enkel onder voorwaarde dat niet geraakt wordt aan de ondergeschikte positie van de vrouw kunnen de strijdende partijen dichter bij elkaar komen.

Vrouwen en vrijzinnigheid

Denken over 'gender en humanisme' leidt mij tot het inzicht dat we ons dienen te focussen op 'vrouwen en vrijzinnigheid'. Redelijkheid, onderzoek, onderwijs en vrije meningen zijn geen garantie op emancipatie en gelijkheid van vrouwen, maar ze zijn wel een absolute voorwaarde.

Hoe verdedigen we onze ideeën en waarden op een níét schroomvallige, maar nadrukkelijke wijze? Hoe werken we verder aan de doelstelling die Mary Wollstonecraft zich op het einde van de 18e eeuw had gesteld: de verbetering van de wereld en het deelhebben van vrouwen daaraan?

Ten eerste is steeds opnieuw expliciteren van onze ideeën noodzakelijk. Het gaat ons om de overtuiging dat denken helpt, dat denken een instrument is voor kennis, inzicht en

evaluatie. Vrijheid, autonomie, gelijkheid tussen vrouwen en mannen, vooruitgang, de afwezigheid van dogma's. Bestrijden van irrationaliteit.

Wie hierop de laatste tijd veel nadruk legt loopt het risico bestempeld te worden als 'verlichtingsfundamentalist'. De term is een contradictio in terminis, desondanks wordt de term niet geschuwd door postmodernistische verdedigers van de culturele relativiteit. Paul Cliteur en Paul Broucker hebben er zeer interessante dingen over geschreven. Zij nemen geen vergoelijkende posities in ten opzichte van godsdienst en zijn niet bereid om oordelen op te schorten. Vrouwen moeten dat ook niet doen. Vrouwen zijn geneigd empathisch te zijn voor de standpunten en de ervaringen van allen, en daar vervolgens zelf het slachtoffer van te worden.

Ten tweede kunnen we opnieuw oefenen om een mening te hebben, in plaats van alle mogelijkheden open te laten. Dan kunnen we die ook vrij uiten. Ik denk dat dit noodzakelijk is, om alle reeds geformuleerde basiswaarden in stand te houden. Publicaties van Paul Cliteur en Matthias Storme (respectievelijk humanist en conservatief) wijzen ons erop hoezeer de facto onze vrijheid van meningsuiting reeds is ingeperkt. Ik denk dat vrouwen daar tegen moeten reageren, zowel voor zichzelf als groep als als medestander voor het algemeen belang.

Ten derde dient de integriteit van het lichaam steeds weer opgeëist worden. Dat is een strijd tegen geweld op vrouwen, maar ook tegen een visie die panseksualisme van mannen en jongens accepteert.

Ten vierde moeten we (opnieuw) leren stelling nemen. Hoe moeten we onze waarden claimen en verdedigen? We kunnen het nauwelijks en het wordt ook niet aangeleerd.
Bij een grondige studie van de inhoud van diversiteitsbeleid en -plannen (voor werkgevers, voor overheid, voor onderwijs, voor verenigingen) is het mij opgevallen hoezeer handleidingen voor diversiteitswerking niet gericht zijn op duidelijk je mening leren formuleren. Integendeel. Wat constant vermeld wordt, is juist het omgekeerde: tolerantie, begrijpen van de ander, respect voor de ander, integreren van het andere in het eigene, niet stigmatiseren, aanvaarden van andere culturen (ook als mannen in die culturen in principe geweld mogen gebruiken tegen vrouwen, ook als vrouwen niet gelijkwaardig zijn aan mannen). Er is geen training in verzet voor wie vindt dat hij/zij moet opkomen voor bepaalde waarden. Er zijn assertiviteitstrainingen voor vrouwen, maar niet voor vrijzinnigen. In dat leerproces dienen veel factoren opgenomen te worden, ook het hanteren van angst, geweld, gelijkheid en verschil, dominantie en onderdrukking. Verdraagzaamheid alleen is niet voldoende.

Ten vijfde is er een platform nodig dat duidelijk is in verband met vrijzinnigheid, afwijzing van godsdienst en vrijheid van vrouwen. Een platform dat ook afscherming biedt tegen het aanhoudende geluid dat de vreemdste dingen geloven ook een optie is, een platform dat voorbeelden biedt in de formulering van de argumenten tegen godsdiensten. Dat tolerantie zo formuleert dat niet enkel de acceptatie van mensen duidelijk is, maar ook de afwijzing van godsdienst. Om strategische redenen terughoudend zijn over de afwijzing van irrationaliteit is een abdicatie van de rede en van het humanisme.

Voor een combattief vrijzinnig feminisme

Vrouwen staan in discussies over godsdienst vaak in het centrum van de aandacht. Als dogma's het halen op redelijkheid zijn vrouwen het meest kwetsbaar. Dit is niet enkel het geval voor moslima's, maar ook voor westerse vrouwen. Indien men geen technieken leert om eigen waarden te formuleren is men slachtoffer én van uiterst rechts én van godsdienstfanaten én van postmodernistische waarderelativisten. We zijn gedwongen tot weerbaarheid, zegt Ephimenco (2005). Ik ben het er mee eens en vind dat vrouwen te veel afwezig zijn bij het verzet. We moeten samen leren om ons in de nieuwe context te weren. Dat weren moet gebeuren zowel op interpersoonlijk vlak als in kleine groepen als op structureel vlak.

Ondanks de uitbouw van de vrijzinnige organisaties mis ik aandacht voor 'vrijheid van godsdienst'. De advertentie op de Londense bussen 'God bestaat waarschijnlijk niet. Maak je niet langer zorgen en geniet van het leven' (lente 2009) is één van de weinige openbare acclamaties van atheïsme. Schrijvers als Herman Philipse (*Atheïstisch manifest*), Richard Dawkins (*God als misvatting*), Christopher Hitchens (*God is niet groot*) doen hun best. We moeten hun inzichten nog omzetten in dagelijkse weerbaarheid van individuen.

We moeten niet denken dat die weerbaarheid er al was. Het middenveld lijkt vooral te spreken over tolerantie, actief pluralisme en diversiteit. Niet vijandige, niet agressieve, niet politieke atheïstische stellingnamen zijn meer dan ooit nodig. Ook en vooral door vrouwen. In het begin van de tweede feministische golf hebben vrouwen elkaar ondersteund in het formuleren en uitkristalliseren van opinies, in het nemen van het woord op belangrijke vergaderingen en in de media, in het weerstaan van de druk van machtige mannen. We zouden die praktijk best eens opfrissen.

Voetnoten

1) In dit artikel zullen we niet spreken over de complicaties met en de gelaagdheid van 'gender'. Zie bijvoorbeeld voor een verdere uitwerking Michielsens (2008a) of Michielsens (2008b), of voor een theoretische benadering Butler (1999).
2) In de conferentie ter gelegenheid van 8 maart 2007, Women's Rights, the Veil and Islamic and Religious Laws heeft Sonja Eggerickx, als voorzitster van de International Humanist and Ethical Ethical Union, haar visie op het belang van onderwijs goed in de verf gezet.
3) Op het feit dat de term 'humanisme' ook wordt gebruikt om de herleving aan te duiden van de kennis en waarden uit de klassieke oudheid gaan we hier niet in.
4) Zie Michielsens (2008a)
5) Geert Van Istendael (2008) (om een mannelijke medestander te noemen in plaats van de vele vrouwen die erover hebben geschreven) beschrijft uitstekend wat godsdienst betekende in het leven van vrouwen in de jaren vijftig.

Literatuur

- Butler, Judith (1990). Gender Trouble: feminism and the subversion of identity. NY: Rouytledge.
- Brucker, Paul (24/01/2007). Enlightenment fundamentalism or racism of the anti-racists? Op de website signandsight.com: www.signandsight.com/features/1146.html
- Cliteur, Paul (2007). Moreel Esperanto. Amsterdam: Arbeiderspers.
- Cliteur, Paul (2009). Is de Verlichting een pijler van onze beschaving? Lezing 19 maart 2009, www.liberaalarchief.be/Paul-Cliteur_Verlichting.pdf>
- de Beauvoir, Simone (1949). Le deuxième sexe. Pairs: Gallimard.
- Eichler, Margit (1988). Nonsexist Research Methods. A Practical Guide. London: Allen & Unwin.
- Ephimenco, Sylvain (2005). Gedwongen tot weerbaarheid: islamkronieken. Antwerpen: Houtekiet.
- Fallaci, Oriana (2002). The Rage and the Pride. New York: Rissoli.
- Fallaci, Oriana (2006). The Force of Reason. New York: Rissoli.
- Giroud, Françoise & Levy, Bernard-Henri (1993). Mannen en Vrouwen. Amsterdam: Bert Bakker.
- Hermsen, Joke (2008). Hermes, Joke (red.). Simone de Beauvoir. Alles welbeschouwd. Kampen: Klement/Pelckmans
- Hirsi Ali, Ayaan (2002). De zoontjesfabriek. Over vrouwen, islam en integratie. Amsterdam: Augustus.
- Hirsi Ali, Ayaan (2006). Mijn Vrijheid. De autobiografie. Amsterdam: Uitgeverij Augustus.
- Hitchens, Christopher (2007). God is not Great. London: Atlantic Books.
- Israel, Jonathan (2006). Enlightenment contested. Philosophy, Modernity, and the Emancipatioin of Man 1670-1752. Oxord: University Press.
- Kruithof, Jaap. (2001). Het humanisme. Antwerpen: Epo.
- Levy, Bernard-Henry (2000). Le Siècle de Sartre. Enquète philosophique. Paris: Grasset.
- Michielsens, Magda (2005). 175 jaar vrouwen. Gelijkheid en ongelijkheid in België 1830-2005. Brussel: Raad van de Gelijke Kansen voor Mannen en Vrouwen.
- Michielsens, Magda (2006). Autonoom individu of heteronome samenleving. In: Eenzaam in het netwerk. Hoe afhankelijk is onze onafhankelijkheid? Cultuurcahiers van de Hogeschool Gent X.
- Michielsens, Magda (2008a). Zien Werken v/m. Beeldvorming van arbeid in informatieve programma's op televisie. Brussel: RoSa.
- Michielsens, Magda (2008b). Gender en gendermainstreaming. In: Ravesloot, Saskia & Wuiame, Nathalie (red.). Handelingen van de seminariecyclus Gendermainstreaming – een nieuwe uitdaging voor de federale regering en administratie. Brussel: IGVM, 20-30.
- Michielsens, Magda (2008c). Een vrouw. In: Hermes, Joke (red.). Simone de Beauvoir. Alles welbeschouwd. Kampen: Klement/Pelckmans, p. 111-128.
- Michielsens, Magda (2009). Alle soorten vrouwen. Analyse van de reëel bestaande diversiteit. In: Demoor, Marysa, Vandenbussche, Liselotte, Vandermassen, Griet & Van Durme, Debora (red.). Verslagen van het Centrum voor Genderstudies UGent, Nr. 18, Gent: Academia Press.
- Moller Okin, Susan (1999). Is Multiculturalisme bad for Women? In: Cohen, Joshua e.a. (eds). Is Multiculturalisme bad for Women? Susan Moller Okin – with respondents. Princeton: Princeton University Press, 7-24.
- Philipse, Herman (2004). Atheïstisch manifest. Amsterdam: Bert Bakker.
- Pinxten, Rik (2007). De strepen van de zebra. Naar een strijdbaar vrijzinnig humanisme. Antwerpen: Houtekiet.
- Provoost, Anne (2008). Beminde Ongelovigen. Antwerpen: Querido.
- Rushdie, Samuel (2008). 'We Have Been Wimpish About Defending Our Ideas'. SPECTATOR.co.uk, 9 april 2008.
- Sanctorum, Johan (red.). De islam in Europa: dialoog of clash? Leuven: Van Halewyck.
- Stevaert, Steve (2005). Ander geloof: naar een actief pluralisme in Vlaanderen. Leuven: Davindsfonds.
- Van Istendael, Geert (2008). Het masker van de dwang. In Sanctorum, Johan (red). De islam in Europa: dialoog of clash? Leuven: Uitgeverij Van Halewyck.
- Van Rooy, Wim (2008). De malaise van de multiculturaliteit. Leuven: Acco.
- Verhofstadt, Dirk (2006). De derde feministische golf. Antwerpen: Houtekiet.
- Zwagerman, Joost (2007). De schaamte van links. Amsterdam: Querido.

Harriët Taylor [1807 - 1858]

ENIGE INFORMATIE

- Werkte samen met filosoof John Stuart Mill, haar minnaar en, na de dood van haar man, vaste partner.
- Taylor en Mill protesteerden tegen de verhoudingen tussen de seksen en de onderdrukking van de vrouw.
- Ze zijn tegen het huwelijk gekant, maar toch vraagt Mill Harriët ten huwelijk twee jaar na het overlijden van haar man. Ze trouwen met een aangepast huwelijkscontract waarin Mill afstand doet van alle rechten die hij normaal gezien als haar man zou krijgen.

Harriët Taylor | Bron Wikimedia.commons

Echt

waar denken beelden schetst
gomt symbiose vage vegen
van de lijnen waar jij over gaat
in hij

tot zelfs het beeld gezicht verliest
doch waar je scherven denkt
te splinteren

boetseer je slechts een nieuwe blik

Wendy Serraris

Emmeline Pankhurst [1858 - 1928]
Christabel Harriette Pankhurst [1880 - 1958]
Estelle Sylvia Pankhurst [1882 - 1960]

ENIGE INFORMATIE

- Moeder en 2 dochters die deel uitmaakten van een zeer bekende suffragettebeweging.
- Sterk beïnvloed door socialisme.
- Strijd tegen armoede en uitbuiting arbeidersklasse.
- Strijden voor kiesrecht vrouwen.
- Aanklacht man-vrouw verhouding: volgens hen vaak een meester-slaafrelatie.
- Lagen met hun acties regelmatig in de clinch met de politie.
- Kwamen regelmatig in de gevangenis terecht waar ze dan de 'Cat and Mouse Act' speelden: in hongerstaking gaan tot ze moesten worden vrijgelaten (omdat dit bij wet verplicht was als ze te mager werden) en dan terug gewicht aankomen om terug te worden opgepakt.
- Een ander lid van de suffragettes, Emily Wilding Davidson, pleegde zelfmoord door zich tijdens de paardenraces voor de ogen van de koning en de koningin voor het koninklijk paard te gooien. Deze dag ging de geschiedenis in als 'Black Friday'.

Emmeline Pankhurst | Bron The Library of Congress

Vrouwenstem

drie stemmen nooit
eerder zo luid
vormden een koor dat
de stem van de vrouw bezong

hongerig liet men
katten muizen zoeken in
spel met steeds dezelfde kaart
U gaat terug naar de gevangenis

zelfs toen vrijdag
zwart kleur bekende en
vaak slechts donkerblauw was
wierp men vurig rood in ongelijke strijd

Er werd getoost met water in de wijn

Wendy Serraris

Christabel Hariette Pankhurst | Bron Wikimedia.commons

Estelle Sylvia Pankhurst | Bron Wikimedia.commons

Feminisme, humanisme en multiculturaliteit

Prof dr. Gily Coene
docente Humanistiek en Genderstudies

GILY COENE

De context van de multiculturele samenleving plaatst feministen en humanisten voor een kritische confrontatie en actualisering van hun uitgangspunten. Naar aanleiding van maatschappelijke controverses over de hoofddoek, huwelijksmigratie, maagdenvliesherstelopeties of vrouwenbesnijdenis wordt een terechte bezorgdheid geuit in verband met het respect voor gendergelijkheid en mensenrechten. Feministen tonen zich vaak verdeeld over dergelijke dossiers, niet zozeer over de waarde van gendergelijkheid en vrouwenrechten, maar wel wat daar onder kan worden begrepen in concrete situaties en op welke wijze deze idealen het best kunnen worden nagestreefd. Dergelijke kwesties worden immers ook aangegrepen door mensen en groeperingen die doorgaans niet zozeer om vrouwenrechten bekommerd zijn, maar er eerder op uit zijn om minderheidsgroepen, in bijzonder moslims, te stigmatiseren en de eigen cultuur als superieur voor te stellen. Niet zelden worden debatten over de multiculturele samenleving gevoerd in eenzijdige tegenstellingen tussen een 'wij' en een 'zij', met weinig zin voor nuance. 'Zij' -personen die uit de migratie zijn voortgekomen- zouden 'onze' waarden en normen niet kennen of erkennen. 'Wij' daarentegen zouden individuele mensenrechten en het principe van gendergelijkheid dan weer heel erg genegen zijn.

Ook vanuit vrijzinnig en humanistisch perspectief wordt het ideaal van de multiculturele samenleving aan herinterpretatie onderworpen. Sommigen, zoals Paul Cliteur, oud-voorzitter van het Humanistisch Verbond in Nederland, hebben daarbij frontaal de aanval geopend op de islam, anderen benadrukken juist de waarde van de levensbeschouwelijke tolerantie en pleiten voor het onderscheiden van fundamentalistische en humanistische tendensen binnen een bepaalde levensbeschouwing. Een dergelijke visie vinden we bijvoorbeeld bij Peter Derkx, hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek. De opdracht van humanisten bestaat volgens hem niet er in om godsdiensten te bestrijden, maar de humanistische tendensen in de diverse levensbeschouwelijke tradities te versterken.[1] Dat houdt allesbehalve in dat alles moet getolereerd worden. Tolerantie veronderstelt een wederzijds respect voor de morele gelijkwaardigheid van personen en voor de mensenrechten, en dus uiteraard ook die van vrouwen. Tolerantie -ook multiculturele tolerantie- is een wederkerige norm. Met de 'faillietverklaring van het multiculturalisme' is die norm in heel wat Europese landen de voorbije

jaren sterk onder druk komen te staan. Zoals ik hieronder verder zal toelichten, zijn er echter heel wat kritische kanttekeningen te plaatsen bij bepaalde interpretaties van het multiculturalisme. Omdat het onder de aandacht brengen van problemen in verband met de multiculturele samenleving in de huidige context gemakkelijk wordt misbruikt ten behoeve van zeer bedenkelijke agenda's, ontstaat ook het gevaar dat -uit angst voor het stigmatiseren van minderheidsgroepen- reële problemen worden genegeerd.

Feminisme en multiculturalisme

Onder de provocerende titel Is *Multiculturalism bad for women?* articuleerde de Amerikaanse feministische filosofe Susan Okin in een veelbesproken essay de idee dat multiculturele idealen en feministische idealen niet altijd zo eenduidig met elkaar te verzoenen zijn als vaak wordt gedacht.[2] Hoewel beide kunnen worden beschouwd als progressieve ideeënstromingen en sociale bewegingen die streven naar gelijke rechten, kansen en behandeling van respectievelijk vrouwen en personen uit minderheidsgroepen, kunnen ze in de praktijk met elkaar in conflict treden. Enerzijds veroordeelt het feminisme praktijken en tradities die vrouwen onderdrukken, op grond van de idee dat vrouwen en mannen gelijkwaardig zijn en daarom recht hebben op gelijk respect, gelijke rechten en gelijke behandeling. Anderzijds kant de filosofie van het multiculturalisme zich tegen het klassieke *assimilationisme* dat van minderheden eist om zich aan te passen aan de dominante samenleving, en veroordeelt het praktijken die personen op grond van culturele of religieuze verschillen onderdrukken of discrimineren. Toch kunnen beide met elkaar conflicteren, bijvoorbeeld wanneer deze minderheidsgroepen de gelijkwaardigheid van vrouwen en mannen niet aanvaarden of respecteren, genderdiscriminatie praktiseren of ideologisch verdedigen in de naam van het respect voor de traditie of cultuur. Specifieke rechten die minderheidsgroepen beschermen en moeten toelaten hun eigenheid te bewaren, kunnen weleens niet in het belang zijn van meisjes en vrouwen die tot deze gemeenschappen behoren. Wie dergelijke multiculturele rechten verdedigt op basis van liberale beginselen, moet niet alleen aandacht hebben voor ongelijkheden tussen minderheidsgroepen en de dominante samenleving, maar ook voor interne ongelijkheden binnen minderheidsgroepen. Bovendien moet een multicultureel beleid dringend aandacht besteden aan het adequaat vertegenwoordigen van de minder machtige leden van deze groepen. Er is immers geen enkele reden om aan te nemen dat de zelfverklaarde leiders -bijna altijd mannelijke en oudere leden van de groep- de belangen van alle leden vertegenwoordigen.

Voorbeelden waarbij speciale rechten of uitzonderingen worden toegestaan aan minderheidsgroepen zodat ze hun eigen cultuur, tradities of religie kunnen beleven, zijn bijvoorbeeld de erkenning van bepalingen uit het islamitisch of joods familierecht, het toestaan van een lagere huwelijksleeftijd of het toestaan van polygamie. Door dergelijke uitzonderingen toe te staan op algemene regels genieten vrouwen uit minderheidsgroepen niet dezelfde rechten of bescherming als andere inwoners. Een ander voorbeeld waar Okin naar verwijst, betreft het inroepen van 'cultureel verweer' in rechtszalen. Het aanvoeren van culturele redenen, zoals eerwraak, leidt dan in gevallen van geweldpleging of moord op een van overspel verdachte echtgenote tot strafvermindering.

In haar essay benadrukte Okin een belangrijk inzicht van het tweede golf feminisme, met name dat genderongelijkheid zich vaak juist in de zogenaamde private of familiale sfeer situeert, de sfeer die net door het multiculturele groepsrechtenmodel wordt opgeëist als een vrijplaats waarbinnen religieuze of culturele tradities gevrijwaard dienen te blijven. Multiculturele eisen voor groepsspecifieke rechten hebben immers vaak betrekking op het domein van opvoeding en onderwijs, huwelijks- en relatievorming, seksualiteitsbeleving, of eigendoms- en erfenisrechten. Okin neemt ook geen vrede met de oplossing die liberale multiculturalisten voorstellen. In hun visie dienen groepsrechten te worden gerespecteerd in de mate dat individuen het recht behouden om hun gemeenschap te verlaten als zij hiermee niet akkoord zijn. Een dergelijk recht is volgens Okin onvoldoende, want het is helemaal niet evident voor kinderen en vrouwen om hun gemeenschap te verlaten, laat staan dat ze dit al zouden wensen. Kinderen, vrouwen, holebi's en andere minderheidsgroepen behoren het recht te hebben om 'in' de gemeenschap waarin ze geboren zijn en opgroeien op een faire en respectvolle manier behandeld te worden, aldus Okin. Op welke wijze dit best kan gerealiseerd worden, is echter minder evident.

Zo berichtte de media recent dat enkele ultraorthodoxe joodse rabbijnen in Antwerpen nieuwe geloofsgenoten zouden verbieden deel te nemen aan de verplichte inburgeringscursussen omdat deze in strijd zijn met de religieuze voorschriften. Daarbij zou het vooral gaan over het feit dat de lessen gemengd zijn en dat lesgeefsters aangepaste klederdracht zouden moeten dragen. Ook thema's als homoseksualiteit en abortus die in het kader van de cursus maatschappelijke oriëntatie worden aangebracht, zouden aanstootgevend zijn. Een multiculturele benadering zou er hier in kunnen bestaan deze groep van de inburgeringsplicht vrij te stellen, ofwel specifieke faciliteiten te voorzien zoals aparte lessen voor vrouwen, specifieke lesgevers en een aangepaste cursusinhoud. Beide voorstellen zijn vanuit het principe van gendergelijkheid onwenselijk te noemen, maar het eerste is dit veel meer dan het tweede. In het tweede geval hebben vrouwen tenminste nog de kans om aan de cursussen deel te nemen. Het opleggen van boetes aan wie de cursus niet volgt, zal in de praktijk weinig emancipatorische effecten hebben voor deze vrouwen. En wat als deze vrouwen dit zelf zouden verkiezen?

Volgens Okin heeft een overheid in de eerste plaats de plicht om een beleid uit te werken dat discriminerende praktijken wegwerkt. Zo is ze ook van oordeel dat aan godsdiensten overheidssteun en voordelen moeten worden onthouden indien ze niet aan die voorwaarden voldoen.[3] Daarmee gaat ze ook in tegen een bepaalde interpretatie van neutraliteit waarin een overheid zich niet inmengt in de interne organisatie van een godsdienst of levensbeschouwing, maar deze wel financieel ondersteunt. Hoewel het principe van gelijkheid tussen vrouwen en mannen in België grondwettelijk is gewaarborgd, raakt het - door het beginsel van de scheiding van kerk en staat - niet aan de wijze waarop levensbeschouwelijke en godsdienstige gemeenschappen zich intern organiseren. Zo laat de katholieke kerk nog steeds geen vrouwen toe tot het priesterambt, maar kan ze - volgens Okin ten onrechte - in België wel aanspraak maken op een overheidsdotatie.

Complexe vragen, complexe antwoorden

In actuele maatschappelijke debatten over de multiculturele samenleving vinden we heel wat sporen terug van Okins betoog. Zo stelde Ayaan Hirsi Ali dat - in naam van het multiculturele ideaal - migrantenvrouwen in Nederland teveel aan hun lot werden overgelaten. Ayaan Hirsi Ali heeft met haar interventies ongetwijfeld een belangrijke bijdrage geleverd tot het debat over de positie van allochtone vrouwen, maar toch worden haar posities en voorstellen door andere feministen niet onverdeeld gunstig onthaald. Voor Hirsi Ali is de islam immers intrinsiek vrouwonderdrukkend en is de achtergestelde positie van migrantenvrouwen in Nederland toe te schrijven aan wat zij dé islamitische cultuur noemt. Op die manier heeft ze heel wat vooroordelen over moslims gevoed en bijgedragen tot de stereotiepe visie over de moslimvrouw als een onderdrukt en stemloos slachtoffer. Tegenstanders noemen haar daarom een verlichtingsfundamentaliste omdat ze teruggrijpt naar een antiklerikale verlichtingsvisie die godsdiensten als onredelijk, dogmatisch en autoritair beschouwt. Daarbij negeert ze dat ook godsdiensten en religieuze verhalen in de eerste plaats mensenwerk zijn en derhalve onderhevig kunnen zijn aan tijds- en plaatsgebonden menselijke en humanistische interpretatie en verandering.

Ook bepaalde voorstellen van Hirsi Ali om schendingen van vrouwenrechten te bestrijden, zijn - vanuit hetzelfde vrouwenrechtenperspectief - op zijn minst controversieel te noemen. Zo lanceerde ze in 2004 in Nederland het voorstel om in de strijd tegen illegale besnijdenis van meisjes een jaarlijks verplicht gynaecologisch onderzoek in te stellen voor

migrantenmeisjes uit risicogebieden als Somalië, Eritrea, Soedan en Egypte. Een dergelijk verplicht onderzoek lijkt evenmin bevorderlijk te zijn voor het welzijn van de betrokken meisjes, vormt een vergaande inbreuk op hun integriteit en is moeilijk te verenigen met het gelijkheids- en nondiscriminatiebeginsel.

Door de bijdrage van Okin en de talrijke reacties die erop volgden werd de aandacht gericht op de genderdimensie in het multiculturalismedebat, wat tot dan toe weinig aan bod kwam in discussies over burgerschap en diversiteit. Toch oogstte het essay -ook vanuit feministische hoek- heel wat kritiek en verontwaardiging. Culturen, religies en tradities worden in haar essay op een stereotiepe wijze voorgesteld als intrinsiek patriarchaal en vrouwonderdrukkend. Dit doet veronderstellen dat emancipatie vereist afstand te doen van de eigen cultuur, tradities of geloofsovertuigingen, wat in de praktijk neerkomt op assimilatie aan een liberale, seculiere westerse cultuur.

Later repliceerde Okin in de manier waarop haar eerdere essay vaak verkeerd werd geïnterpreteerd, en pleitte ze voor een meer genuanceerde aanpak voorbij de gepolariseerde tegenstellingen tussen feminisme en multiculturalisme.[4] Wat ze daarbij onder meer benadrukt, is dat een beleid dat tegemoet treedt aan de noden en eisen van culturele of religieuze gemeenschappen ook moet garanderen dat in dergelijke onderhandelingen de minder machtige leden, in het bijzonder vrouwen en meisjes, kunnen participeren en voldoende vertegenwoordigd zijn. Al te vaak zijn de deelnemers in onderhandelingen met de overheid of in interculturele dialogen (niet democratisch verkozen) mannelijke gezagsfiguren die zichzelf als vertegenwoordigers van de gemeenschap opwerpen.

Verlicht humanisme

Net als Hirsi Ali, veralgemeent Paul Cliteur in zijn aanval op de islam fundamentalistische interpretaties tot de geloofsopvattingen van alle moslimgelovigen. In dergelijke visies is er dan ook weinig of geen ruimte voor de erkenning van humanistische of feministische tendensen binnen diverse levensbeschouwelijke tradities en is een ernstige dialoog tussen humanisten met gelovigen onmogelijk. Mensen als Cliteur en Hirsi Ali beroepen zich op de ideeën van de verlichting waarbij religie (maar in wezen voornamelijk het katholicisme) als intrinsiek dogmatisch en onredelijk geldt. Het is echter ook niet onbelangrijk om er aan te herinneren dat heel wat teksten van verlichtingsdenkers -Rousseau, Kant, Hegel om er maar enkele prominente te noemen- evenmin gespaard waren van misogyne uitspraken. Mensen mochten dan wel van nature gelijk zijn, maar vrouwen bleken dan toch weer 'anders' te zijn waardoor de bestaande maatschappelijke ongelijkheden tussen de seksen gelegitimeerd en in stand gehouden werden. Toch hebben feministen zich in belangrijke mate laten inspireren door de verlichtingsideeën om hun eisen voor gelijke rechten kracht bij te zetten. In plaats van de verlichting af te wijzen als een inherent patriarchale traditie, bekritiseerden ze net de inherente contradicties in deze filosofische vertogen. Een gelijkaardige strategie wordt vandaag ook gebruikt door religieuze feministen en moslimfeministen. Zij aanvaarden niet de gezaghebbende mannelijke patriarchale interpretatie, maar onderwerpen religieuze geschriften aan een vrouwvriendelijke herinterpretatie.

Dit belet niet dat religieus en seculier geïnspireerde feministen grondig van mening kunnen verschillen over wat emancipatie inhoudt en op welke wijze daartoe al dan niet wordt bijgedragen, zoals ook blijkt in de uiteenlopende standpunten met betrekking tot de hoofddoek. Eerder dan een conflict tussen traditionele versus moderne waarden en normen gaat het hier eerder om conflicten tussen verschillende liberale, humanistische of feministische waarden. Zo kan men het recht van vrouwen om een hoofddoek te dragen verdedigen vanuit het recht op zelfbepaling, terwijl men vanuit dezelfde optiek evengoed kan wijzen op de grenzen van een dergelijk recht wanneer andere rechten daarmee in het gedrang zouden komen. Voorts is het ook niet duidelijk uit te maken welke gebruiken en praktijken op zichzelf onderdrukkend zijn en een inbreuk zijn op de autonomie

van personen en welke niet. Vaak kijken we vanuit een culturalistische en etnocentrische blik naar de praktijken van 'anderen' en problematiseren deze als vrouwonvriendelijk, maar doen dit in veel mindere mate, wat praktijken in 'onze' cultuur betreft. Zo vinden we het onbegrijpelijk dat vrouwen uit minderheidsgroepen ervoor kunnen kiezen om een hoofddoek te dragen of een maagdenvliesherstelopera-tie te ondergaan, en zijn we geneigd de 'vrijwilligheid' van die keuze te problematiseren, terwijl we dit niet of in veel

geringere mate doen ten aanzien van praktijken zoals borstvergrotingen, liposucties of designer vagina's. Dergelijke 'keuzes' van westerse vrouwen zien we veeleer als individueel en vrijwillig.

Kritisch en solidair

Heel wat problemen waarmee vrouwen in minderheidsgroepen zich geconfronteerd zien, zijn niet eenvoudig op te lossen met principiële stellingnames en rechtsregels. Ofschoon ze goed bedoeld zijn, kunnen ze een averechts effect ressorteren omdat ze onvoldoende rekening houden met de specifieke context waarin bepaalde problemen zich stellen. Hoewel de praktijk van verstoting vanuit feministisch oogpunt zonder twijfel onaanvaardbaar is, kan de officiële erkenning van deze praktijk, onder strikte voorwaarden, toch in het belang zijn van de vrouwen die er het slachtoffer van zijn. Door verstoting te erkennen als een handeling die een echtscheiding tot gevolg heeft, kunnen de slachtoffers bijvoorbeeld hertrouwen. Deze erkenning heeft hier dus weinig te maken met cultuurrelativisme, maar wel met een gevoeligheid voor de bijzondere situatie waarin vrouwen uit minderheidsgroepen zich geplaatst zien.

Dergelijke inzichten worden binnen de feministische theorievorming gearticuleerd binnen het zogenaamde intersectionele denken of *kruispuntdenken*. Iemand is nooit alleen maar man of vrouw, maar heeft ook altijd een etniciteit (wit/zwart), een seksuele voorkeur (hetero/holebi), een leeftijd (jong/oud), een sociale positie (rijk/arm) etc. Het kruispuntdenken wijst op de meervoudige identiteitsposities, dicriminaties, loyauteitsconflicten en dilemma's in termen van emancipatie van vrouwen in minderheidsgroepen. Zij hebben immers zowel af te rekenen met racisme en discriminatie in de dominante samenleving als met genderspecifieke vormen van onderdrukking binnen de eigen groep of gemeenschap. Deze dubbele discriminatie stelt dilemma's: het aankaarten van problemen binnen de gemeenschap bevordert een stereotiepe visie op die gemeenschap als achterlijk en minderwaardig. De uitdaging bestaat er derhalve in om oplossingen te zoeken die niet bijdragen tot het stigmatiseren van minderheidsgroepen maar ook de reële problemen niet ontkennen. Humanisten en feministen hoeven de patriarchale zelfgenoegzaamheid niet in te ruilen voor een westerse zelfgenoegzaamheid, maar -zoals Sawitri Saharso het hieronder treffend verwoordt- te zoeken naar manieren van spreken en handelen die het mogelijk maken om tegelijk kritisch en solidair te zijn:

"Ik ben een feminist en een multiculturalist en dat maakt dat ik me soms hopeloos verscheurd voel. Wanneer ik denk dat een culturele praktijk schadelijk is voor vrouwen, dan wil ik dat duidelijk kunnen maken. Maar dan loop ik het risico mijn eigen normen aan anderen op te leggen; alsof zij zelf niet kunnen bepalen wat goed voor hen is. En bovendien loop ik het risico dat mijn eigen spreken bijdraagt aan een verdere stigmatisering van minderheden als barbaarse anderen. Maar dan maar zwijgen lijkt me nog een slechtere optie. De opdracht en de uitdaging voor een feminist die tegelijk multiculturalist wil zijn, is voor mij dus om manieren van spreken te vinden die het mogelijk maken om kritisch en tegelijk solidair te zijn. Ik zou daarom willen oproepen om op zoek te gaan naar die manieren van spreken."[5]

Meer lezen

- Gily Coene & Chia Longman (red.) *Eigen emancipatie eerst? Over de rechten en representatie van vrouwen in een multiculturele samenleving*. Gent, Academia Press, 2005

Voetnoten

1) Peter Derkx, *De multiculturele samenleving: een humanistisch ideaal*, Humanistics University Press, 2004
2) Susan M. Okin, Is multiculturalism bad for women? In: J. Cohen, M. Howard & M.C. Nussbaum (red.), *Is multiculturalism bad for women? Susan Moller Okin with respondents*, Princeton University Press, 1999.
3) Susan M. Okin, 'Mistresses of their own destiny. Group Rights, Gender and Realistic Rights of Exit', *Ethics*, 112, 2002, pp. 205-230
4) Susan M. Okin, Multiculturalism and feminism: no simple question, no simple answers, In: A. Eisenberg & J. Spinner-Halev (red.), *Minorities within minorities. Equality, Rights and Diversity*, Cambridge University Press, 2005, pp. 67-89.
5) Sawriti Saharso, Een vrouw met twee missies. Reactive op Helma Lutz. Tijdschrift voor Genderstudies, nr. 3, 2002, pp. 18-23.

Virginia Woolf [1888 - 1941]

ENIGE INFORMATIE

- Was getrouwd met Leonard Woolf, een uitgever die haar de kans gaf om haar werk te publiceren.
- Had verschillende lesbische relaties, waarvan de beroemdste die met Vita Sackville-West was.
- Stond nooit op de barricades, maar had in haar werk wel veel aandacht voor de positie van vrouwen en de wijze waarop deze positie hun werk en waardering beïnvloedde.
- Verwierp het patriarchaat en zei dat vrouwen niet moesten proberen te bereiken wat mannen hadden, maar hun eigen gaven moesten aanwenden.
- Zeer controversieel was haar visie op fascisme. Ze zei tegen mannen die vervolgd werden: "Nu weten jullie ook eens wat het is, dit ondergingen vrouwen altijd al."

Virginia Woolf | Bron by Litmuse | www.flickr.com

Het huilen van Woolf

vrouw moeten we zijn en niet geboetseerd
beeld dat past in dit patriarchaat
onze natuur gerespecteerd
is verandering dat wat iedereen aangaat

doch voor mij geen barricades om op te roepen
zwarte inkt op wit papier steekt evenzeer
af als woorden genadeloos samentroepen
in wat ik als vrouw hier analyseer

fascisme is slechts een karikatuur
van de mannelijke dictatuur

Wendy Serraris

Alexandra Kollontaj [1872 - 1952]

ENIGE INFORMATIE

- Speelde een belangrijke rol in de Russische Revolutie. Werkte mee de socialistische ideeën voor die revolutie uit, droeg bij aan de praktische uitwerking van het marxisme.
- Stond samen met Clara Zetkin aan de wieg van het marxistisch feminisme. Ze vochten samen met Rosa Luxemburg voor de bevrijding van vrouwen, als onderdeel van de strijd tegen de onderdrukking van de lagere klassen.
- Dacht dat het gezin als instituut zou verdwijnen. Ze pleitte voor een nieuwe wetgeving in verband met huwelijk, hoederecht van kinderen, echtscheiding en abortus.
- Vrouwen moesten de kans krijgen uit werken te gaan, zodat ze financieel onafhankelijk konden zijn.
- Eiste meer waardering voor het moederschap.
- 'Liefde' was voor haar relatief. Liefde en seksualiteit konden een ander karakter krijgen op het ogenblik dat het publieke en persoonlijke leven anders georganiseerd werden.

Alexandra Kollontaj | Bron wikimedia.commons

Evenwichtsoefening

werk is zoveel meer dan rood
ideaal om bij te dragen
zoals het mens tot mens maakt
en baas over zichzelf

maar daartoe dient ook het nest
krakend onder oude takken
met frisgroene twijgen bekleed
als uitvalsbasis tot vogelvrije vlucht

en waarin het tortelen steeds anders klinkt

Wendy Serraris

Rondetafelgesprek

ULRIKE DAUSEL

KAREN FRANÇOIS

LIVIA MOREAU

JOKE BERGSMA-STIPS

GAAN VROUWEN ANDERS OM MET VRIJZINNIG-HUMANISTISCHE WAARDEN DAN MANNEN - EN ZO JA, IN WELKE ZIN? DIT WAS EEN VAN DE VRAGEN DIE WE IN DIT NUMMER VAN *ANTENNE* NADER WILDEN ONDERZOEKEN. NAAST EEN AANTAL VERSCHILLENDE BIJDRAGEN VANUIT WETENSCHAPPELIJKE HOEK EN VANUIT DE BEROEPSPRAKTIJK LEEK HET ONS BOEIEND EEN AANTAL VRIJZINNIG-HUMANISTISCHE VROUWEN HIEROVER IN GESPREK TE LATEN GAAN. VROUWEN VAN VERSCHILLENDE LEEFTIJDEN EN MET VERSCHILLENDE BIOGRAFISCHE ACHTERGRONDEN, DIE BIJGEVOLG OOK VERSCHILLEND OMGAAN MET VRIJZINNIG-HUMANISTISCHE WAARDEN.

HIER VOLGT HET RELAAS VAN DIT BOEIENDE, LEVENDIGE RONDETAFELGESPREK.

Gemodereerd door
Wendy Serraris
moreel consulente CMD Mechelen
en Ulrike Dausel
moreel consulente PCMD Antwerpen

Technisch ondersteund door
Linda Van Ael
assistent-moreel consulente CMD Mechelen

Voorstelling van de dames rond de tafel

Ulrike Dausel:
Ik ben 41 jaar, heb Psychologie gestudeerd en ben reeds 11 jaar werkzaam als moreel consulente binnen een Centrum Morele Dienstverlening.

Karen François:
Ik ben 48 jaar, heb 8 jaar op het Humanistisch Verbond gewerkt en 6 maanden op de Vrijzinnige Koepel. Dan heb ik een paar jaar aan de Universiteit van Gent gewerkt bij Rik Pinxten, nu werk ik aan de Universiteit van Brussel bij Van Bendeghem. Ik heb moraalwetenschappen gestudeerd en in 1996 Vrouwenstudies omdat de rol van de vrouw in onder andere het humanisme maar ook in vele andere aspecten me interesseerde.

Livia Moreau:
Ik ben 40 jaar en advocate van opleiding. Ik ben ook provincieraadslid en maak deel uit van een commissie van emancipatie in de provincie Antwerpen die vooral gender en ook de positie van de vrouw bespreekt. Ik ben penningmeester van het Vredescentrum en zit in de Raad van Bestuur van het crematorium.

Joke Bergsma-Stips:
Ik word dit jaar 88 jaar en ik heb altijd in het onderwijs gestaan. Ik heb lesgegeven aan 12-jarigen en aan 18-jarigen. In 1979 ben ik secretaris geworden van de groep van de gepensioneerden van de school, wat ik 25 jaar gedaan heb. Intussen ben ik ook in de vrijzinnigheid begonnen en heb ik mij altijd ingezet voor de Oudervereniging voor Moraal. Destijds was het de gewoonte dat je bij algemene vakken ook een paar uur zedenleer gaf om het lessenrooster af te ronden. In 1991 heb ik met Frans Vandervorst en Georgette Longrée in Mechelen de Grijze Geuzen opgericht.

Irène De Herdt:
Ik ben 86 geworden en heb gestudeerd aan de Stedelijke Normaalschool in Antwerpen. Ik heb een diploma om les te geven in het lager onderwijs. Ik ben begonnen in een internaat waar voornamelijk sociaal verzwakte en verwaarloosde kinderen zaten. Een jaar voor mijn op pensioenstelling heb ik de kans gekregen om vrijwillig moreel consulent te worden in een ziekenhuis, daar heb ik dan 25 jaar gewerkt.

IRÈNE DE HERDT

WENDY SERRARIS

TANIA RAMOUDT

KATINA DAEMS

LINDA VAN AEL

Dat was in 1973, toen ben ik in het ziekenhuis begonnen en in 1983 in een crematorium. Dit heb ik ook 25 jaar gedaan.

Wendy Serraris:
Ik heb psychologie gestudeerd aan de Vrije Universiteit Brussel. Ik heb heel wat jaren als vrijwilliger gewerkt aan de telefoon van het Centrum ter Preventie van Zelfmoord en daarna ben ik daar ook in de Raad van Bestuur gegaan en heb daar vormingen gegeven aan nieuwe vrijwilligers, maar ook buitenshuis in gevangenissen, op scholen en universiteiten. Ik heb daarna 2 jaar bij Palliatieve Hulpverlening in Antwerpen gewerkt en dan ben ik bij de Unie Vrijzinnige Verenigingen begonnen in het Centrum Morele Dienstverlening (CMD) van Mechelen. Daar werk ik nu 5 jaar.
Ik werk ook in de gevangenis van Mechelen, maar meer op vrijwillige basis, als de nood er echt is en als de professionele moreel consulent te veel werk heeft. Binnenkort gaan wij waarschijnlijk gespreksgroepen opstarten en dat doen we ook samen. Ik ben recent 35 jaar geworden.

Tania Ramoudt:
Ik ben vorige maand 49 geworden en heb aan de Vrije Universiteit Brussel criminologie gestudeerd. Ik ben in 1997 als moreel consulent begonnen in het Centrum Morele Dienstverlening van Hasselt. Ik heb dat daar 8 jaar gedaan en dan 2 jaar in het Centrum Morele Dienstverlening van Tongeren. Sinds 2 jaar ben ik begonnen als moreel consulent in de gevangenis. Ik doe nu momenteel 3/5 Hasselt en 1/5 Wortel. En ik moet zeggen, het is en blijft een machowereld. Dan heb ik het niet alleen over de gedetineerden, maar ook over het personeel.

Katina Daems:
Ik ben begin dit jaar 47 jaar geworden. Ik heb Psychologie en Geschiedenis gestudeerd in Gent. Dan heb ik 4 jaar lang als educatieve kracht in de Lange Leemstraat bij het Humanistisch Vrijzinnig Vormingswerk gewerkt. Sedert 13 jaar werk ik als moreel consulent eerst in de rusthuizen en ziekenhuizen.

Linda Van Ael:
Ik ben 48 jaar en assistent-moreel consulent in het Centrum Morele Dienstverlening van Mechelen waar ik nu 13 jaar werk. Daarvoor heb ik 17 jaar in de Lange Leemstraat gewerkt bij het Humanistisch Vrijzinnig Vormingswerk.

Welke vrouwen waren er doorheen de geschiedenis actief binnen het humanisme?
Welke rol speelden deze vrouwen dan binnen het humanisme?

Livia: Ik heb geen historische achtergrond, maar als ik aan iemand denk met humanistische waarden, dan wel aan Marie Popelin. Dat is natuurlijk 'beroepsmisvorming' maar zij heeft gevochten om er voor te zorgen dat vrouwen ook advocaat mochten worden. Ook in mijn familie heb ik tientallen verhalen, bijvoorbeeld over mijn grootmoeder die uit een concentratiekamp kwam en in Gent in 1948 een van de eerste vrouwen was op de Senaatslijst en dan in het stadsbestuur is gaan zetelen. Zij heeft dat gewoon na een of twee jaar opgegeven, totaal teleurgesteld over de machowereld waar ze in terecht gekomen was en over de onmogelijkheid om die humanistische waarden, die ze toch zeker uit dat concentratiekamp had meegebracht, te gaan toepassen in de realiteit. Het is mijn overtuiging dat het moeilijk is om in de geschiedenis, als we 100 of 200 jaar teruggaan, die betekenisvolle humanistische vrouwen te vinden die allemaal op hun eigen manier, zoals wij, hun steentje bijdragen. Omdat vrouwen veel bescheidener zijn en daar niet mee in de boeken komen.

Irène: Ik maakte zoiets mee in het crematorium. Er was een vergadering in het crematorium, dat toen in 1983 net was ontstaan, over het hoe en wat rond vrijzinnige uitvaarten.
Met vrienden hadden wij al lang besproken dat het eigenlijk niet kon dat de uitvaart van een vrijzinnig of niet-kerkelijk persoon als minderwaardig werd behandeld. Op die vergadering zouden ze mensen aanstellen die gingen spreken. Toen ben ik daar gewoon naar toe gegaan, en daar zaten welgeteld 13 mensen waarvan ik er 10 zelf kende, waaronder 2 vrienden. Die wisten nochtans van mijn belangstelling en van mijn bereidheid om daar in groep iets aan te doen. Ik ben daar gewoon gaan zitten, en toen wij ons moesten voorstellen, zei iemand van de beheerraad, die mij niet kende: "Mevrouw, ik kan mij niet herinneren dat wij u hebben uitgenodigd." Ik heb gezegd, "Meneer, daarom ben ik hier."

Karen: Ik heb ooit eens een artikeltje geschreven over wat er daarnet gezegd werd: die vrouwen zijn bescheidener en worden minder in de geschiedenis overgeleverd. Eén van de redenen om die Vrouwenstudies aan te vatten, was ook om

hiernaar echt eens te gaan kijken en te gaan zoeken. En dan komt er toch wel iets boven drijven. Nemen we de 18de eeuw, die toch gekenmerkt wordt als voedingsbodem voor humanisme, waar men afstand doet van dogma's en de rede meer kans geeft. Dan zijn daar toch drie belangrijke vrouwen: Mary Wollstonecraft (1759-1797) in Engeland, Olympe de Gouges (1748-1793) in Frankrijk en Belle van Zuylen (1740-1805) in Nederland. Verlichte mannen zijn allemaal bezig à la Voltaire, Diderot, Rousseau: over de rede en de concepten van mannen en vrouwen. Het beeld van die vrouw blijft echter nog altijd heel anders. In *L'encyclopedie* bijvoorbeeld, waarin ze alle kennis willen opschrijven, gaat het over '*la femme*'. Daar lees je dan waar ze het over eens zijn, zoals "vrouwen zijn mooi." Maar dat vrouwen ook redelijk zijn, dat is een beetje te veel van het goede, want dat benadert het goddelijke en dat kon niet. Dus geven ze aan die vrouw een ander statuut. De vrouw is meer natuurlijk, meer geschikt om onderdanig te zijn binnen het huwelijk enzovoort.
Op het einde van de 18de eeuw (1791-1792) heb je boeken als *A Vindication of the rights of Woman* van Mary Wollstonecraft, *Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne* van Olympe de Gouges. Je hebt ook Belle van Zuylen die ook iets leuk doet: Jean-Jacques Rousseau had een boek geschreven over de opvoeding van de mens, van de man 'Emile'. Dat bestaat uit vijf hoofdstukken. Eén hoofdstukje daarvan gaat over de opvoeding van de vrouw 'Sofie'. 'Emile' is een fantastische man, heeft een vrouw nodig... dat wordt helemaal uit de doeken gedaan. Maar Rousseau zelf had vijf kinderen die in een instelling terecht zijn gekomen, en de vrouw van Rousseau is daar altijd van beschuldigd geweest, Thérèse Levasseur. Belle van Zuylen heeft het opgenomen voor haar en heeft die vrouw even in een ander daglicht gesteld. Dat vind ik wel belangrijk: vanaf het einde van de 18de eeuw zie je toch wel belangrijke aanzetten voor humanisering, specifiek voor vrouwen.

Wendy: Het is wel zo dat Mary Wollstonecraft er ook van uitging dat een vrouw vooral het huishouden moest doen, ze moest er alleen beter toe opgeleid worden. De vrouw moet de man steunen en voor de kinderen zorgen, maar ze moet daar een goede opleiding voor krijgen.

Karen: Maar ze gaat eigenlijk ook al zo ver dat ze opkomt voor kiesrecht en zo, dingen die pas 100 jaar later terug aan de orde zijn. In de 19de eeuw zie je dat doorgaan, bijvoorbeeld bij Zoë Gatti de Gamond en haar dochter Isabelle Gatti de Gamond (1839-1905), die opkomen voor middelbaar onderwijs voor meisjes. Op het einde van de 19de eeuw heb je de strijd om de universiteiten open te stellen.
In de 18de eeuw heb je ook wel een paar mannen die opkomen voor die vrouwenzaak en vermeldenswaardig zijn, ook omdat Simone de Beauvoir ernaar verwijst in haar *Le deuxième sexe*. Poulain de la Barre (1647-1723) bijvoorbeeld, die effectief *De l'égalité des deux sexes* schrijft. Dat is toch wel een belangrijke voorloper. Marquis de Condorcet (1743-1794) is een 18de eeuwse filosoof die ook opkwam voor de vrouw. Wie ik in de loop van de geschiedenis nog belangrijk vind, is Marie Desraismes die mee de oprichtster is van 'Le droit humain'. Binnen de georganiseerde maar niet publieke vrijzinnigheid is zij toch wel een dame die aan de bakermat staat van de gemengde vrijmetselarij. Ook Isabelle Gatti de Gamond is geïnitieerd in Parijs. 'Le droit humain' is namelijk opgericht in Parijs in 1893, in Brussel pas in 1911.

Wendy: En verder hier in België?

Irène: In de 20ste eeuw heeft Lucienne de Brouckère ook haar stempel gezet op vrijzinnige activiteiten en zich ingezet voor de bevrijding van de idee 'mannen beter en mannen hoger' en ook voor de gelijkheid tussen man en vrouw.

Karen: Maar ook in de 18de en 19de eeuw waren er een aantal. Vanaf de 20ste eeuw komen ze meer met bosjes natuurlijk.

Livia: Als je dat bekijkt, kom ik terug op het idee dat heel veel 'gewone vrouwen' een belangrijke rol gespeeld hebben, zonder daarom in dezelfde mate als een aantal mannen op de voorgrond te treden. Bijvoorbeeld wat het stemrecht betreft na de oorlog. Heel veel vrouwen, en die verhalen ken ik vanuit mijn familie ook, hebben tijdens de wereldoorlogen veel werk op zich genomen. Als dank of erkentenis daarvoor kregen ze uiteindelijk stemrecht, ondersteund door een aantal grote, mannelijke figuren. Dat vind ik typisch aan de jonge geschiedenis, dat het eigenlijk meer met vereende krachten gegaan is. En niet alleen door een aantal mannelijke grootdenkers die uiteraard de kans hadden om naar buiten te gaan terwijl de vrouw de kans niet had om een boek te schrijven of een traktaat, en haar naam te verbinden aan de geschiedenis.

Zijn er typisch vrouwelijke (en dus ook typisch mannelijke) waarden binnen het vrijzinnig humanisme?

Irène: Misschien moeten we overeenkomen over welke humanistische waarden we het gaan hebben?

Ulrike: Ja en neen, want dat is eigenlijk juist het interessante aan deze gespreksronde: of het verschil zich vooral situeert tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk', of dat er niet veeleer van mens tot mens een groot verschil is aangaande de prioriteiten die mensen stellen en hun persoonlijke waardehiërarchie. Misschien is het interessant om hier aan tafel eens te zien welke waarden jullie als prioritair zouden omschrijven in jullie persoonlijk leven en vroeger in jullie beroepsleven. En of je al dan niet zou kunnen zeggen "dat zijn mogelijks waarden die ik als vrouwelijk zou omschrijven of als mannelijk." Ik persoonlijk ga ervan uit -en ik denk veel mensen met mij- dat elke mens zowel mannelijke als vrouwelijke trekken heeft.

Irène: Waarschijnlijk is het zo dat man en vrouw dezelfde waarden huldigen maar ze vanuit hun typisch-zijn invullen en naar buiten brengen en toepassen. En zelfs dan moet er niet zo een groot verschil zijn. Zeker in deze tijd dat mannen en vrouwen op dat punt mekaar veel dichter benaderen.

Ulrike: Heb je dat zelf zo ervaren toen in de tijd, als je nu terugblikt op de jaren '50 en '60 en zie je zelf een grote evolutie tussen toen en nu?

Irène: Voor mij persoonlijk niet, want ik heb de kans gekregen om te werken in middens, onder andere in het ziekenhuis en dan later in het crematorium, waar je als vrouw, één keer aanvaard, geen problemen meer had. En dan in het ziekenhuis helemaal niet. Daar was er alleen de strijd die je moest voeren tegen het onbegrip tegenover 'vrijzinnigheid'. Maar of dat van een vrouw of een man kwam, dat had geen belang. We hebben mannelijke en vrouwelijke consulenten en bij mijn weten is daar geen verschil tussen. Natuurlijk, eenieder, niet alleen vanuit man- of vrouw-zijn maar ook vanuit je persoonlijkheid, vult zaken op zijn eigen manier in. Maar de confrontatie met een andere invulling moet niet conflictueus zijn, het kan zelfs verrijkend zijn. Dat je bij elkaar zaken aanvoelt of ontdekt waarvan je denkt 'Ja, eigenlijk zou ik het ook beter zo doen'. Die wisselwerking tussen man en vrouw kan interessant zijn. Maar zelf zie ik niet zo een groot verschil. Toch niet in onze sector en ik heb absoluut geen benul hoe het zit met mensen die in de privé werken. Misschien dat daar de afstand groter is.

Tania: Ik heb in de jaren '80, voor ik moreel consulent werd, een tijd in de privé gewerkt. De afdelingshoofden waren mannen. Onder de personeelsleden waren we maar met twee die van het gemeenschapsonderwijs kwamen, de rest was allemaal van het katholiek onderwijs. Op een bepaald moment was er een conflict en van mijn baas kreeg ik toen als uitbrander: "Je ziet van waar je komt, dat je niet van het katholiek onderwijs bent."

Irène: Dat was een dubbele situatie, de man tegenover de vrouw en het katholieke versus vrijzinnige. Dat versterkt de impact.

Katina: Volgens mij is er een verandering in humanistische waarden. Als ik denk aan waar het vrijzinnig humanisme een aantal jaren terug voor stond, dan was dat de ontwikkeling van het individu. Als ik mijn ouders daarover hoor praten, is dat het recht om uw eigen goesting te doen. Om te kiezen wat je zondagmorgen ging doen en niet naar de kerk te moeten. Om als meisje te mogen studeren wat je wilt en niet verpleegster of onderwijzeres. Ik heb heel sterk de indruk dat dit in de jaren '50 en '60, de tijd waarin het Humanistisch Verbond werd opgericht, het belangrijkste was. Iedereen zat in die homogene groep, elke Vlaming was katholiek. Dan is het logisch dat de belangrijkste humanistische waarde de ontwikkeling van het individu was in al zijn mogelijkheden. Nu denk ik wel dat dat een waarde is die vrouwen vooral voordelen heeft gebracht, maar die voor een stuk ook beperkend is voor vrouwen. Omdat vrouwen toch nog altijd in een zorgende rol zitten, voor de kinderen zorgen en duizend en één dingen doen. Nu mogen we discussiëren over de oorzaken ervan en over of dat goed of slecht is. Die dienende rol, zo kun je het misschien ook noemen, hoeft op zich ook niet slecht te zijn. Maar misschien hebben vrouwen zich hierdoor minder opgewerkt en zichtbaar gemaakt. Ook binnen de georganiseerde vrijzinnigheid valt mij dat op, dat er ongelooflijk veel vrouwen rondlopen in de afdelingen van de vrijzinnige verenigingen en dat die ook wel secretaris worden en af en toe ook nog wel voorzitter, maar dat die zeer weinig doorstromen naar de hogere echelons.
Een jaar of tien geleden is er evenwel voor een stuk een kentering gekomen binnen de humanistische beweging om toch nog veel meer de nadruk te leggen op verbondenheid, solidariteit en zorgzaamheid. Als je vroeger het woord 'dienstbaar' of 'zorgzaam' gebruikte binnen de humanistische beweging, werd je bij wijze van spreken verketterd. Toen ik in de Lange Leemstraat (nvdr. het toenmalige Humanistisch Verbond (België)) zat, schreef één van de eerste vrouwelijke voorzitters van het Humanistisch Verbond in Nederland, Marian Verkerk, expliciet over zorgzaamheid als humanistische, vrijzinnige waarde. Dat vond ik een overgang binnen het humanistisch gedachtegoed, van dat heel individuele, wat een historische noodzaak was, naar het meer collectieve. Dan denk ik, misschien voelen vrouwen zich daardoor wat meer aangesproken. Want het is voor mij toch wel een paradox: het humanisme heeft als basiswaarde gelijkwaardig-

heid, maar toch spelen hier dezelfde sociologische tendensen van veel vrouwen op de werkvloer, weinig vrouwen op de eerste verdieping, en nog veel minder vrouwen aan de top. In een organisatie die vrijheid, gelijkheid en gelijkwaardigheid als basispunten heeft, zijn ze toch niet fiftyfifty vertegenwoordigd. En dat heeft mij altijd heel hard gefrappeerd.
Zorgzaamheid is, denk ik, ook altijd als wapen tegen de gelijkwaardigheid gebruikt aangezien een vrouw nu toch eenmaal zorgt voor de kinderen, want ja ze baart ze en dan moet ze ook maar thuisblijven. Ik kan me voorstellen dat je een reactie vanuit het vrijzinnig humanisme krijgt die zegt van "nee nee - gelijkwaardigheid en individualiteit" en dat je dan heel gevoelig bent aan een woord als zorgzaam of dienstbaar of zoiets en aan de katholieke connotatie die daar aan vast zou kunnen hangen, maar niet moet hangen, maar die gebruikt werd en nog wordt om een vrouw in een hoekje te duwen. Maar de waarde, die zorgzaamheid op zich, vind ik ook een humanistische waarde.

Karen: Het verschil is toch dat die zorgzaamheid nu ook aan mannen gekoppeld wordt. Dat het vroeger eigenlijk exclusief voor vrouwen was, terwijl er nu opgekomen wordt voor zorgzaamheid tout court.

Livia: Ik denk dat de wet daar ook een beetje in helpt als je het voorbeeld neemt van de nieuwe echtscheidingswet. Vroeger was de onderhoudsbijdrage voor mannen een probleem in het kader van echtscheiding. En als we eerlijk zijn, soms ook een beetje terecht, want er waren ook vrouwen die daar misbruik van maakten. In de wet is het nu zo voorzien dat men maximum recht kan hebben op alimentatie voor de duur van het huwelijk, maar dat dat niet meer vanzelfsprekend is. Ik denk dat we ook op die manier de vrouwen een beetje helpen om daar in die procedure op een andere manier voor zichzelf op te komen... de vrouw wordt ondertussen verondersteld dat ze in staat is om zich een eigen inkomen te verschaffen en niet meer alleen de zorgzame vrouw te zijn in de context van 30 jaar geleden en dat de wetgever onbewust ook een beetje helpt om dat evenwicht te herstellen. Wat niet belet dat als een vrouw daar nood aan heeft, de mogelijkheid er nog wel is.

Irène: Ook het ontvangen van zorg is voor sommige mensen heel moeilijk en veel, zo niet alles, hangt af van de manier waarop die zorg verleend wordt. Het beste kan je dat meemaken in een rusthuis. Mijn zuster is in een rusthuis geweest en ik ben daar heel vaak op bezoek gegaan en ik kreeg de kans om waar te nemen en erover na te denken wie zorg verleent, welke zorg en hoe. Want zorgverlening is een heel groot terrein met een paar zeer gevoelige punten, en ik moet eerlijk zeggen dat daar in dat home een paar mannen waren die de zorg verleenden op een heel tactvolle en niet autoritaire manier. Dat was eigenlijk heel fijn om mee te maken. Anderzijds zijn er vrouwen die, als ze de kans krijgen om zorg te verlenen, zich daar een beetje aan optrekken om te zeggen "En nu ik." Die zijn dan soms baziger dan de mannen. Ik beperk me wel tot mijn ervaring. Het lijkt me dat mannen die nu in deze tijd kiezen voor een zorgend beroep, of het nu geestelijk, lichamelijk of beide is, niet meer dat machogedrag vertonen, die duidelijk vrede hebben met hun rol. En die rol wordt niet beschouwd als minder. Het woord 'dienen' en 'dienend' staat precies altijd laag. Er is een tijd geweest dat dit laag gequoteerd werd in de waardering. Ik vind dat dat nu verandert. Een dienend beroep uitoefenen, dat kan de persoon verheffen, zelfwaarde geven. En ik denk dat dit voor een aantal vrouwen erg nodig is.

Livia: Ik denk dat wij daar als vrouw ook een hele zware verantwoordelijkheid dragen naar onze zonen toe. Om ze ook te leren om respect te hebben voor dat dienende van een aantal mensen.

Wendy: Hebben we rond die vraag 3 een conclusie of dat er typisch vrouwelijke waarden zijn. Ik hoorde Katina daarjuist die zorgzaamheid vermelden en dat het toch meer bij vrouwen voorkomt.

Ulrike: Maar er werd ook gezegd dat zorgzaamheid meer en meer een belangrijke waarde tout court aan het worden is, die best niet alleen aan de dochters, maar ook aan de zonen doorgegeven kan worden, door de moeders, en mijns inziens liefst ook door de vaders.
Wat zorgzaamheid betreft, is er weliswaar een positieve evolutie, maar er is nog een hele weg te gaan. En er is nog heel wat verschil tussen vrouwen en mannen, in heel wat beroepen. In veel zorgende beroepen vindt men nog steeds meer vrouwen dan mannen, ook bij moreel consulenten trouwens.

Livia: In mijn beroep moet je, vind ik, met een aantal dossiers op een gevoelige manier durven omgaan en ik denk dat het nog altijd zo is dat dit voor mannen eigenlijk bijna taboe is, dat het precies niet strookt met mannelijk zijn dat je er ook uw gevoelens in mag laten zien.

Ulrike: Dat zijn dan nog altijd de oude beelden die spelen binnen de maatschappij, en de socialisatie.

Tania: Ik heb het deze week nog meegemaakt, in de gevangenis. Iemand die een gesprek met me wou, en die voor zichzelf had uitgemaakt: "Ik wil dat innerlijke proces doormaken, ik wil mezelf terug vinden." Ik had hem al anderhalve maand niet meer gezien en toen schreef hij een briefje: "er gebeurt iets met mij, ik zit naar tv te kijken en ik begin te janken." Ik vroeg hem wat daar verkeerd aan was. We hebben toen een heel interessante discussie gehad over rationele en emotionele balans en dat die in evenwicht moet zijn. Toen kwam hij tot de conclusie: "Ik ben altijd op het rationele bezig geweest en die emoties zaten ergens in de kelder." En dat is een beetje het probleem, zeker in zo'n setting als een gevangenis. Het is echt een machowereld, niet alleen gedetineerden, ook bij het personeel, ik denk dat die mekaar een beetje versterken daarin.

Irène: Wat illustreert hoe belangrijk het werk van moreel consulent eigenlijk is op dat terrein. In het ziekenhuis heb ik ook een evolutie meegemaakt op het vlak van tranen. Ik heb daar 25 jaar gewerkt en als je erover denkt wat er in 25 jaar kan veranderen, dat is een vrij lange termijn. Ik herinner mij iemand die huilde toen ik binnenkwam. Hij pakte zijn hoofdkussen en legde het over zijn gezicht. Ik heb toen in de loop van dat gesprek gezegd: "Kijk meneer, je kan het misschien zo bezien: de natuur heeft tranen gegeven aan de mens, niet alleen aan de vrouw." Hij bekeek mij en zei: "Daar heb ik nu nooit aan gedacht." Nu is een man die tranen laat heel gewoon. Je ziet het wel vaak, in films en met grote manifestaties... zelfs op de voetbal, dat mannen emoties nu veel vrijer uiten. En die worden daar niet meer op aangekeken, niet op uitgelachen.

Livia: Spijtig genoeg ben ik daar niet mee akkoord.

Irène: In het algemeen heb ik wel ervaren dat in het ziekenhuis, bij mensen die op dat moment kwetsbaarder zijn door daar te liggen, toch een evolutie is in het vrijer uiten van emoties.

Livia: Dat er een evolutie is, daar ben ik mee akkoord, maar ik vrees dat we daar absoluut nog niet ver genoeg in staan.

Katina: Maar een ziekenhuis is daarvoor een specifieke omgeving en ik herken die evolutie.

Irène: Daar leren we uit, aangaande die humanistische waarden, dat elk individu op zich verschilt van een ander individu. Je kan die waarden wel beschrijven maar hoe ze ingevuld worden, verschilt van persoon tot persoon. Anders kom je aan de zogenaamde stelregeltjes en dat hoort bij het humanistisch denken niet. In het begin, in 1983, toen moreel consulenten in het crematorium begonnen te werken, waren er jarenlang geen vrouwen. Er zijn er dan gekomen, maar dat heeft een hele tijd geduurd. De tendens was dat een man in die speciale sfeer en die situatie er beter tegen kon. Die had geen last van emoties. En vrouwen die stonden er toch maar te janken. En dat is gewoon individueel, er zijn mannen die er niet tegen kunnen en er zijn vrouwen die er niet tegen kunnen.

Ulrike: Als je de groep van crematorium sprekers nu bekijkt dan zou je inderdaad niet meer durven zeggen wat typisch mannelijk of vrouwelijk is. Er zijn heel verschillende persoonlijkheden.

Heeft het humanisme volgens jullie een rol gespeeld voor de emancipatie van de vrouw en zo ja, welke?

Livia: Ik denk dat het antwoord evident 'ja' is. Het is net omdat vrouwen vonden dat zij hun eigen waarden hadden, dat ze daar voor zijn opgekomen om ook dezelfde rechten te krijgen, denk ik. Ik denk dat het een conditio sine qua non is.

Irène: Ik vind die emancipatie van de vrouw prachtig, maar één ding vind ik spijtig en dat is dat er een groep is die de emancipatie aangrijpt om de man niet meer als een gelijkwaardige gezel te zien maar als de vijand. Er zijn ook fundamentalisten en die beschadigen de idee van emancipatie.

Livia: Ik denk dat mannen dat beeld soms ook zelf creëren, dat ze vrouwen die opkomen voor emancipatie direct gaan catalogeren als extreem.

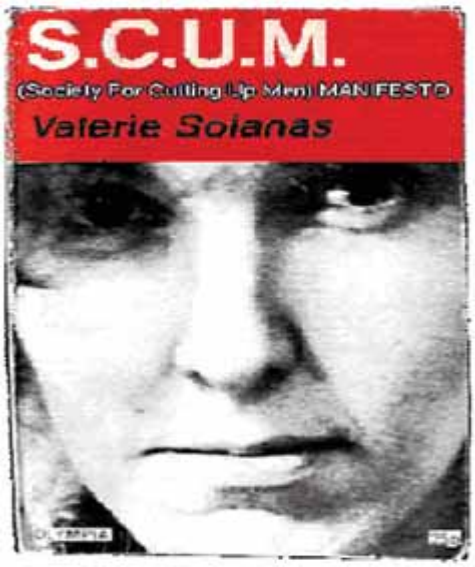

Karen: Eigenlijk is het humanisme een vorm van een emancipatiebeweging. De discussie van die 'mannenhaatsters', zal ik maar zeggen, ik ken deze mensen niet. Ik heb er veel over gehoord. In de geschiedenis zijn er vrouwen geweest die zeer hard gevochten hebben voor een aantal rechten. Dat de suffragettes zich laten vastketenen aan het gerechtsgebouw bijvoorbeeld. Vrouwen zijn daar altijd heel erg op afgerekend, je wordt vlug verdacht van mannenhaat.

Wendy: Er is toch een beweging geweest, die van Ti-Grace Atkinson, die sympathiseerde met Solanas, die Warhol heeft proberen te vermoorden. Dat was toch wel een heel extreme beweging, die echt zei van 'mannen moeten dood', letterlijk. Zij legden zichzelf ook *lesbiënisme* op, want je slaapt niet met 'de vijand'.

Karen: Daar heb je een historisch voorbeeld van één of twee vrouwen op wereldniveau. Ik denk in het algemeen genomen dat in onze maatschappij de vrouwenhaat nog altijd veel groter is dan de mannenhaat. En die vrouwenhaat wordt eigenlijk niet benoemd als vrouwenhaat.

Wendy: Ik denk dat wij hiermee kunnen afronden. Het was heel boeiend, iedereen heel erg bedankt!

Ulrike: Ik sluit me aan bij Wendy, ook ik vond de wisselwerking tussen al de vrouwen rond de tafel heel interessant en heb er graag naar geluisterd.

Simone De Beauvoir [1908 - 1986]

ENIGE INFORMATIE

- Was van opleiding filosofe en stond samen met haar partner, Jean-Paul Sartre, aan de wieg van het existentialisme in Frankrijk.
- Ze gaf de aanzet tot de tweede feministische golf.
- Haar theorie was dat de maatschappij mannen en vrouwen conditioneerde om typisch mannelijk of vrouwelijk te zijn. Sekse is niet aangeboren, maar wordt ons aangeleerd.

SIMONE DE BEAUVOIR

Het wijze zien

existentieel in absurditeit
transcendeer je uit
immaniteit
en kiest bewust
de vrijheid

de kracht van je woorden ontstak
die nieuwe wind nodig om
met voldoende deining
de tweede golf te heffen
uit statische zee

je liet ons zien hoe blind we luisterden
naar 't bellengerinkel der maatschappij
de gordel van voor onze ogen
zagen we hem voor het eerst

hij was van groene jade

WENDY SERRARIS

Betty Friedan [1921 - 2006]

ENIGE INFORMATIE

- Besprak in haar boek The feminine mystique (1963) hoe de mythe van de vrouw heel erg verschilt van hoe zij echt is.
- Kloeg de situatie van vele vrouwen aan: zelfs indien ze goed waren opgeleid, zaten ze thuis tussen hun kinderen opgesloten, zonder sociaal leven en eigen identiteit. Velen werden depressief en zaten aan de kalmeringspillen of aan de drank.
- Was in 1966 medeoprichtster van de National Organisation of Women, was voorzitster tot 1970 en bleef er ook daarna nog actief in.

Betty Friedan | Bron Windycity mediagroup

Mystieke vrouw

mystieke vrouw
schepping van de heerschappij
met in haar klauw
spiegel van de maatschappij

houdt zij hen voor
wat verwachtingen zijn
waarin geen gehoor
voor dit verwrongen aanschijn

tot tegenstelling
barsten in dit beeld zal slaan
er in opwelling
woest tegen tekeer zal gaan

waarna met scherven
een nieuw mozaïek ontstaat
dat zonder nerven
toont wat realiteit beslaat

WENDY SERRARIS

Humanisme:

de vriend van het feminisme? Hoe zit het met gender?

Alison E. Woodward
hoogleraar Institute for European Studies,
Vrije Universiteit Brussel

ALISON E. WOODWARD

Dat het vrijzinnig humanisme zich een vriend mag noemen van het feminisme lijkt een voor de hand liggende zaak. Internationale organisaties die het humanisme promoten, plaatsen het belang van de gelijkwaardigheid tussen mensen en zodoende tussen mannen en vrouwen hoog op hun webpagina's. De American Humanist Association rekent Gloria Steinem, redactrice van het eerste feministische glossy blad *MS*, bij de belangrijkste voorvechters van gelijke kansen in de jaren '60 en '70. Zij wordt geciteerd met volgende uitspraak: "Wanneer we het hebben over gelijkheid, tussen vrouw en man, tussen zwart en blank, tussen alle wereldburgers, dan hebben we het over humanisme." www.americanhumanist.org/humanism/famous.html, geconsulteerd op 13 maart 2009.

Een aantal andere voorvechtsters van vrouwenrechten, zoals Margaret Sanger van de beweging voor familiale planning, feministe Betty Friedan en auteur Margaret Atwood worden eveneens door het humanisme opgeëist op websites als www.adherents.com/largecom/fam_humanist.html. In de wetenschap dat de grote monotheïstische godsdiensten allen al zijn gekastijd door feministen omwille van hun patriarchale structuur, zou het vrijzinnig humanisme een natuurlijke habitat voor hen moeten zijn. Er bestaan echter veel verschillende versies van feminisme. Als benadering zijn feminismen net zo geëvolueerd als de samenleving waar zij zich in bevinden. In welke mate heeft het georganiseerd humanisme ingespeeld op recente toepassingen van feminismen? Slaagt het humanisme erin voorbij de tweedeling man/vrouw te kijken en ook 'het gender' in beschouwing te nemen?

In de meeste opsommigen van humanistische waarden op websites die 'humanisme' definiëren, krijgt 'gelijke kansen voor iedereen' een prominente plaats. Voor deze bespreking heb ik echter wat amateurspeurneuswerk verricht naar de huidige verhouding tussen feminisme en humanisme door enkele websites gewijd aan het humanisme te bezoeken. Het is zeker zo dat als je speurt naar 'vrouwen' op humanistische sites, de vrouwenkwestie meestal wordt gekaderd in de 'mensenrechten'. Bij mijn kleine gender- en diversiteitsscreening van de website van de Unie Vrijzinnige Verenigingen in februari was het bijvoorbeeld moeilijk om ook maar iets terug te vinden over de vraagstukken rond genderverschillen. In de trefwoordenlijst krijgen de groepen *jeugd* en *ouderen* een eigen vermelding. Met wat verbeelding raad-

de ik dat er over vrouwen zou worden gesproken bij *gelijkberechtiging* of *verdraagzaamheid* (hoewel deze stukjes voornamelijk handelden over cultuur en religie). Zouden we dan iets over vrouwen terugvinden in de besprekingen van *abortus* of *echtscheiding*? Onder geen van beide titeltjes wordt het woord 'vrouw' vermeld. Enkel onder *Rechten van de mens* vinden we het woord *vrouwenrechten* terug. Vrouwenrechten zijn inderdaad een belangrijke nieuwkomer en deze rubriek erkent impliciet dat er op internationaal vlak enorme vooruitgang is geboekt in het inzicht dat mensenrechtenkwesties uitermate gendergerelateerd zijn.
www.uvv.be/uvv5/top2/fram15.html, geconsulteerd op 27 februari 2009.

Dit is echter zowat de enige verwijzing naar genderkwesties. Een afdeling zoals de *American Humanist Association Feminist Caucus*, die jaarlijks een prijs uitlooft voor een humanistische heldin, kan wel in de Verenigde Staten, maar zal je op een Belgische site niet snel aantreffen. Uiteraard is er nog een verschil tussen een webpagina en een organisatie, maar als uithangbord kan een pagina en haar opbouw een indicatie zijn van hoeveel belang een organisatie hecht aan gelijkwaardigheid tussen mensen. Vandaag volstaat het niet langer om enkel een gelijke behandeling te garanderen en te beloven niet te discrimineren als je gelijkwaardigheid nastreeft. De nadruk ligt op positieve initiatieven om actief nieuwe verhoudingen te promoten. Hedendaagse benaderingen op juridisch (het Verdrag van Maastricht) en theoretisch vlak verplichten organisaties om non-discriminatie actief te promoten om zo gelijkwaardigheid te bereiken op verscheidene gebieden.

In wat volgt zullen we zien hoe sommige ideeën van de verschillende feministische stromingen werden vertaald naar beleidsvisies voor een samenleving met een grotere gendergelijkheid. Het websiteonderzoek in bovenstaand voorbeeld is een typisch onderdeel van het genderscreenen van organisaties om te zien in hoeverre ze genderbewust zijn. Sinds 1995 wordt het idee van 'gendermainstreaming' gebruikt als een verfijnde manier om de structurele ongelijkheden tussen de geslachten aan te pakken. Hoewel gendermainstreaming het verwijt heeft gekregen onvoldoende open te staan voor verschillen in etniciteit, leeftijd of geaardheid, kan het toch voor nieuwe inzichten zorgen in de formele organisatie van het humanisme. Daarom staan in het laatste deel van dit artikel enkele ideeën over hoe

humanistische organisaties de lessen van gendermainstreaming mee aan boord zouden kunnen hijsen en hoe ze hun gender- (en diversiteits)bewustzijn kunnen opwaarderen qua zichtbaarheid en toepassing.

De evolutie in het denken over gender en hoe gelijkheid te bereiken: gendermainstreaming, kruispuntdenken en meer

Het vraagstuk van 'gelijke rechten' en 'gelijke behandeling' stelt feministische denkers voor een dilemma. In de jaren '80 was een van de belangrijkste discussies die over 'Gelijkheid en/of Verschil'. Mannen en vrouwen werden erkend als niet 'hetzelfde' maar wel gelijkwaardig. Deze gelijkwaardigheid kon in geen enkele (bestaande) menselijke samenleving worden aangetroffen. In iedere samenleving hebben vrouwen een ongelijke toegang tot waardegoederen. Zelfs als vrouwen gelijk behandeld worden -zo luidt het argument- dan resulteert dit nog steeds in ongelijkheden omwille van de structurele genderongelijkheden. Bovendien zijn de concepten 'vrouw' en 'man' doorspekt met elementen die onrecht creëren. Voor deze nieuwe inzichten is een van de belangrijkste vernieuwingen in de sociale wetenschappen essentieel, namelijk de introductie van het concept 'gender'. 'Gender' is de maatschappelijke interpretatie en constructie van het biologische onderscheid in geslachten naar verwachtingen en sociale relaties toe. Deze relaties maken integraal deel uit van de interactie tussen vrouwen en mannen in zowel de publieke als de privé-

sfeer. Deze constructies leiden tot verschillende verwachtingen voor mannen en vrouwen. Het idee dat 'gender' een sociale constructie is, maakt tevens de weg vrij om het onderscheid man/vrouw niet langer te zien als een strikte dichotomie. Waarom zouden we mensen in een vakje 'man' of 'vrouw' opsluiten, met een stel daaraan verbonden verwachtingen, als mensen en hun aard variëren langs een continuüm? De grens tussen 'zuiver mannelijk' en 'zuiver vrouwelijk' is overigens moeilijk te trekken.

De discussies over de oorsprong van ongelijkheden hebben een impact op de aard van de oplossingen die worden voorgesteld om de ongelijkheid tussen de geslachten weg te werken. Ervan uitgaan dat mannen en vrouwen eenvoudigweg mensen zijn die weinig van elkaar verschillen, behalve in de verschillen die de samenleving voor hen heeft gecreëerd, leidt tot de oplossing van een gelijke behandeling. Als vrouwen en mannen van in het begin 'gelijk' worden behandeld -zo wordt gesteld- dan zullen de ongelijkheden uiteindelijk verdwijnen. Het gelijke-behandelingsdenken (voornamelijk terug te vinden op vrijzinnig-humanistische websites) heeft het openbare beleid in de jaren '70 en de vroege jaren '80 gedomineerd. Het genderdebat en de resultaten op het vlak van gelijke behandeling lieten evenwel toch ruimte voor stilstand. Het bleek dat zelfs met gelijkheid op juridisch gebied en in het overheidsbeleid vrouwen nog steeds niet dezelfde toegang hadden tot waardemiddelen. Gelijkheid *de jure* heeft niet geleid tot gelijkheid *de facto* -zo werd het destijds in de debatten gesteld. Discussies over de constructie van op gender gebaseerde hiërarchische verhoudingen en discussies over de verschillen ('natuurlijke' verschillen incluis) tussen vrouwen en mannen maakten de kern uit van dit inzicht. Een sleutelrol in het nadenken over de aanpak van ongelijkheden was weggelegd voor het probleem van de '*comparator*'. Gelijk aan wie of wat? Vrouwen eisten zelden om 'hetzelfde' te zijn als mannen - maar als het over gelijkbehandeling gaat, is de juridische vraag 'gelijk' aan wie? Die *comparator* of norm was uiteraard de 'man'. Mieke Verloo onderstreept bovendien dat de man die rechters in gedachten hadden meestal iemand uit de middenklasse was, heteroseksueel en blank (Verloo, 2006). In rechtszaken dienen vrouwen en mannen aan te tonen dat ze ongelijk behandeld worden in vergelijking met het andere geslacht. Invloedrijke feministen in de jaren '70 en '80 onderstreepten de structureel verschillende posities van vrouwen in de maatschappij en hun culturele en biologische specificiteit. De beleidsmaatregelen waar deze overwegingen in werden vertaald waren aanvankelijk enkele toepassingen van positieve discriminatie, die het idee van gelijke behandeling wat op zijn kop zetten door een speciale behandeling te vragen voor vrouwen omdat ze vrouwen zijn. Uit deze schijnbare impasse tussen degenen die gelijke rechten als de manier zagen om gelijkheid te bekomen en degenen die op grond van de specificiteit van vrouwen besloten dat gelijke rechten met een mannelijke comparator niet zouden werken, werden nieuwe benaderingen gepuurd om de puzzel van het ontstaan van hiërarchische genderrelaties op zich te bestuderen. Onderzoekers die trachten de geschiedenis op te tekenen van de veranderende feministische benaderingen om gelijkheid te bekomen, onderscheiden verscheidene typen technieken en redeneerwijzen. In haar werk onderscheidt Judith Squires vier fasen in het Europese gendergelijkheidsbeleid en plaatst ze hen in een bepaalde periode (Squires, 2007). Iedere etappe vertegenwoordigt een verandering in het denken over de bronnen van ongelijkheid. Allen zijn ze verbonden aan het feministische doel om de status van vrouwen te verbeteren.

1. De gelijke-behandelingswetten van de jaren '70 en non-discriminatiebenaderingen
2. Positieve discriminatiebenaderingen die de specificiteit van vrouwen erkennen en die de ongelijkheden uit het verleden anders willen aanpakken, met bijzondere maatregelen van doelstellingen tot quota's
3. Gendermainstreaming gericht op het veranderen van institutionele aanpakken en het tegengaan van gendervooroordelen
4. Multiple ongelijkhedenbenaderingen die de interactie en overlapping van verschillende vormen van ongelijkheid erkennen (kruispuntdenken/diversiteit?)

Gendermainstreaming in de praktijk: iets voor humanistische verenigingen?

In de internationale context is gendermainstreaming in de eerste plaats gericht op het introduceren van de promotie van gendergelijkheid doorheen alle lagen van het beleid. De formele versie hiervan werd ingeluid op de VN-Vrouwenconferentie van Peking in 1995 en is sindsdien gemeengoed geworden in het internationaal en nationaal recht. De Economische en Sociale Raad van de VN hanteert volgende definitie:

"*Gendermainstreaming is het beoordelen van de implicaties voor vrouwen en mannen van elke geplande actie, bijvoorbeeld wetgeving, beleidslijnen of programma's, in elk domein en op alle niveaus. Het is een strategie om de bekommernissen en ervaringen van zowel vrouwen als mannen op te nemen als een integraal aspect van het ontwerp, de implementatie, het toezicht en de evaluatie van beleidslijnen en programma's in alle politieke, economische en maatschappelijke domeinen, zodat vrouwen en mannen in gelijke mate profiteren, en de ongelijkheid niet blijft voortduren. Het ultieme streefdoel is gendergelijkheid te bereiken*." (ECOSOC 1997/2)
Mainstreaming gaat niet over het aanbrengen van een vrouwencomponent of zelfs maar een 'gendergelijkheidscomponent', maar over het omvormen van organisaties en handelswijzen om rekening te houden met de ervaringen van zowel mannen als vrouwen en gelijkwaardigheid te promoten (Ravesloot, 2002).

Omdat het moeilijk is gendermainstreaming in de praktijk te brengen, heeft België in 2007 een 'wet gendermainstreaming' opgesteld en kregen ambtenaren intensieve vormingen om in de manier waarop ze beleidsmaatregelen uitvoeren rekening te houden met gender (Garcia en andere, 2008). Het idee om genderkwesties transversaal aan te pakken, zelfs op terreinen die doorgaans niet worden geassocieerd met verschillen tussen man en vrouw, sloeg ook aan bij mensen die werken bij organisaties zoals vakbonden en zelfs private firma's. Hierdoor kan de benadering van gendermainstreaming bijvoorbeeld ook worden aangetroffen in het Charter 'Gendermainstreaming in de Vakbonden' (ABVV, 2008). Universiteiten en scholen trachten eveneens aan gendermainstreaming te doen (VLIR-EQUAL, 2008), net als lokale overheden (Centrum voor Gelijkheid, 2008). Zelfs al zijn er een aantal vragen bij hoe gendermainstreaming in de praktijk kan worden gebracht (Woodward, 2008), wordt het doel gedeeld om organisaties in al hun werkterreinen proactief te maken en positieve genderrelaties te laten promoten.

Gendermainstreaming binnen humanistische verenigingen?

Wat zou gendermainstreaming dan toch voor een humanistische vereniging kunnen betekenen? Welke vragen zouden we moeten stellen over humanistische organisaties om te weten te komen of ze niet enkel gelijke behandeling verzekeren voor alle typen mannen en vrouwen, maar gelijkwaardigheid ook proactief promoten? De inzichten van een genderbenadering toepassen zou betekenen dat we de implicaties moeten bestuderen van de organisatie voor de verhoudingen tussen mannen en vrouwen. In de voorbije 20 jaar hebben internationale organisaties en voorvechters van gendergelijkheid hulpmiddelen uitgewerkt om organisaties te helpen verder te kijken dan de eenvoudige gelijkstelling

'gendergelijkheid = vrouwenrechten'. Heel wat webpagina's die voor dit artikel werden bestudeerd, lijken echter te zijn vastgelopen in de jaren '60. Hoewel vrouwenrechten voor vrouwen op wereldschaal belangrijk blijven en de humanisten met recht en rede kunnen zeggen dat ze hebben gevochten voor politieke en lichamelijke rechten voor vrouwen, vergt een echte verwezenlijking van gelijkwaardigheid een onderzoek van de dagelijkse handelingen die gelijkwaardigheid verhinderen voor diverse categorieën mensen.

Een kort handboek van de IAO (2006) over het gendertesten van werkorganisaties brengt enkele punten aan die ook zouden kunnen voortvloeien uit een genderaudit van het Vlaams humanisme. Eerst en vooral moet er bij de bestuursorganen de toewijding bestaan om een grondig onderzoek

uit te voeren, net als het besef dat er niet enkel een analyse moet gebeuren maar dat de verandering ook moet worden gemonitord. Werkelijk alle activiteiten -en niet enkel degene die duidelijk aan genderkwesties gelinkt zijn (zoals families, echtscheiding, overgangsrituelen)- dienen te worden onderzocht om te zien of er genderongelijkheden bestaan. Vanuit een genderperspectief is geen enkel terrein neutraal, maar we moeten trachten de voor ons relevante problemen er tussenuit te filteren. Niet enkel mannelijke

dominantie, maar ook de vrouwelijke concentratiegebieden moeten worden onderzocht. Zijn bijvoorbeeld alle moreel consulenten vrouwen en de beheerders mannen? Promoot de vereniging in haar praktijk (aanwerving, promotie, communicatie, budget) gendergelijkheid? Zou er daar verandering in kunnen komen? Een genderaudit uitvoeren en verandering teweegbrengen vereist middelen om de nodige statistieken en analyses te maken. Zoniet zal het concept nooit in praktijk worden gebracht.

De balans in de beslissingsorganen en het publieke gezicht van verenigingen is vaak een teer punt. Veel verenigingen in België en in het bijzonder de academische wereld lijden aan een genderonevenwicht. Dit kan een verklaring zijn waarom de Leerstoel Willy Calewaert van UVV al voor 14 van de 15 edities aan een man is toegekend, inclusief één dode, blanke man (Darwin). Hoewel het leiderschap van een organisatie op een gegeven moment gelijk verdeeld kan zijn, zijn controlemechanismen voor de gelijke verdeling van de hogere functies en de woordvoerders een dankbaar hulpmiddel. Zelfs al hebben vrijzinnige organisaties een aantal vrouwelijke voorzitters, toch halen de meesten een lagere score dan de federale en regionale parlementen op het vlak van de proportie vrouwelijke raadsleden. (UVV 9/34, Vermeylenfonds 5/20, Brussels Studentengenootschap (BSG) 4/13 om er enkele belangrijke te noemen.) Is er een billijke verdeling in de participatie op alle niveaus van het beslissingproces? De samenstelling van het Dagelijks Bestuur kan ons hier significante informatie geven (Federatie Vrijzinnige Centra (FVC) 1/5, UVV 1/5). Wie spreekt er namens de organisatie? Hoe vaak wordt er in openbare activiteiten die door de Centra worden ingericht een beroep gedaan op een gemengd panel?

Het opzet van gendermainstreaming is om verder te gaan dan simpele optelsommetjes. Toch kunnen statistieken in al hun eenvoud onthullend zijn en kunnen ze misschien helpen duiden wanneer genderkwesties en andere kwesties van gelijkwaardigheid meer of minder op de voorgrond treden in het profiel van het humanisme. De humanistische gemeenschap heeft de taak haar eigen praktijken voortdurend opnieuw onder de loep te nemen en waakzaam te blijven in hoe ze haar thema's invult, zodat ze zowel kan inspelen op de wijzigingen in het feminisme als op nieuwe ideeën over hoe gelijkwaardigheid kan worden bereikt. Het aangaan van de uitdagingen die het kruispuntdenken en gendermainstreaming stellen zou een manier zijn om de vriend van het feminisme te blijven.

Lijst met geconsulteerde webpagina's (23 februari-13 maart 2009)

- www.uvv.be - Unie Vrijzinnige Verenigingen
  De UVV-site zou ook naar haar fotomateriaal kunnen kijken: op de hoofdpagina zijn van de 10 identificeerbare personen er maar 3 vrouwelijk en de *Wie doet Wat?* blijkt een cover te hebben met 90% mannen. Zijn de handen ook mannelijk?
- www.humanistischverbond.nl/hv/dossiers.html
  De Nederlandse site van het Humanistisch Verbond is eveneens 'vrouwvrij' op het vlak van mensenrechten.
- hwww.human.nl/
  Dit is een voorbeeld van een beter genderbeeld op een humanistische webpagina waar vrouwelijke auteurs, foto's en thema's prominent op aanwezig zijn.
- www.humanism.org.uk/humanism
  British Humanist Organization
- www.religioustolerance.org/humanism1.htm
- www.americanhumanist.org/humanism/famous.html
  American Humanist Association sinds 1941
- www.secularhumanism.org/intro/what.html
  De webstek van de Council for Secular Humanism (Raad voor Vrijzinnig-Humanisme)
- De Internationale Arbeidsorganisatie, Bureau voor Gendergelijkheid www.ilo.org/public/english/bureau/gender/newsite2002/about/defin.htm (geconsulteerd op 13 maart 2009)

Lijst met aanbevolen literatuur

- ABVV *Gids over en voor gelijkheid van vrouwen en mannen: gender mainstreaming in 10 sleutels* Brussel: ABVV, 2008.
- Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding en Instituut voor de gelijkheid van Vrouwen en Mannen *Groot Gelijk: gelijke kansen als mainstreaming in het lokale beleid* Brussel: Centrum voor gelijkheid van kansen en voor racismebestrijding, Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen, 2008.
- Garcia, Ada, Petra Meier and Marijke Weewauters, *Leidraad voor een basisopleiding rond gender*. Brussel: Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen, 2008.
- International Labor Organization (2006). *ILO Gender Network Handbook*. Geneva, ILO Bureau for Gender Equality.
- Ravesloot, S. (2002). 'Gender the Mainstream, Introduce a Revolution.' Sophia 3 (31): 34-37.
- Squires, J. (2007). *The new politics of gender equality*. Houndsmills, Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Verloo, M. (2006). 'Multiple Inequalities, Intersectionality and the European Union.' *European Journal of Women's Studies* 13 (3): 211-218.
- VLIR-EQUAL Project Equality Guide: *HR instruments for Equal Opportunities at Universities*, Antwerpen; Garant, 2008.
- Woodward, Alison E. 'Too late for gender mainstreaming? Taking stock in Brussels' *European Social Policy* (2008) Vol.18:3 289-302.

Luce Irigaray [1930 of 1932 - ...)]

ENIGE INFORMATIE

- Is een leerlinge van Lacan en dat merk je ook in haar werk. Lacan meent dat de symbolische orde, die deel uitmaakt van de structuur van de menselijke psyche, de meest fundamentele orde is. Het symboliseren van dingen, wat taal doet, geeft betekenis en maakt interactie mogelijk. De mens ontleent zijn identiteit aan taal en is er dan ook ondergeschikt aan.
- Centrale factor in Irigarays visie op de positie van vrouwen heeft te maken met de verhouding van vrouwen tot deze symbolische orde, de taal. Taal is voor vrouwen minder adequaat dan voor mannen, het is voor een groot stuk een mannelijke symbolische orde. Taal sluit te weinig aan bij de leefwereld van vrouwen waardoor zij voor hen niet bruikbaar genoeg is.
- Volgens Irigaray moeten vrouwen een nieuwe taal uitvinden, die specifiek deel is van de vrouwelijke symbolische orde. Zij spreekt daar over 'écriture feminine' en 'parlez-femme'

Luce Irigaray | Bron Indipendente-mente

Het geslacht van taal

het woord als
symbool ontkracht
verkracht vrouw –
zijn

van meisje tot volwassen
dame vlucht
in hysterie om

een eigen taal
te zoeken in ruïnes
van wat men voor ons
heeft gezegd

zodat we niet meer zwijgen
uit bouwvalligheid

WENDY SERRARIS

Kate Millett [1934 - ...]

ENIGE INFORMATIE

- Legt in haar boek Sexual politics de patriarchale macht en dito instituties bloot. Deze ontstaan door wetten, maar ook door mensen te conditioneren.
- Toont aan wat bedoeld wordt met de feministische slogan: 'Het persoonlijke is politiek': wetten die men op politiek niveau opstelt, hebben een grote invloed op ons dagelijks leven.
- Analyseert (vooral seksuele) passages uit romans en toont hiermee aan hoe de auteurs een door mannen gedomineerde wereld weerspiegelen.

Kate Millett | Bron vmarinelli | www.flickr.com

Sekse en macht

creaties van ons
denken gefilterd
bleef niets over
dan sociale dogma's

geconditioneerd geloofssysteem
met sekse als rinkelende bel
waarbij mannen gaan kwijlen
in het vooruitzicht van macht

waar seksuele dominantie
als ideologie gepreekt wordt
valt romantiek uiteen
in bittere brokken bedrog

Wendy Serraris

Is een feministische ethiek een humanistische ethiek?

Is een feministische ethiek een humanistische ethiek? Een rondvraag bij feministische filosofes, volbloed feministes en vrouwen die zich niet willen vastpinnen op essenties en definities, levert geen eenduidig antwoord op. Ja, nee, want, als, maar, misschien, het valt te bezien... Ook al riep Rosi Braidotti onlangs nog uit dat ze meer wolf is dan mens, de doordeweekse feministe lijkt een meer aarzelende positie in te nemen.[1] Ze vraagt zich voorzichtig af wat het concreet betekent, een feministische ethiek, en wat het zou kunnen betekenen in een humanistisch perspectief. De 'gematigde' feministische moraalfilosofe tast de grenzen af van een humanistische ethiek en wil in haar zoektocht naar wederzijds begrip de discussie aangaan. Zij streeft eerder naar begrip over de (misschien incompatibele) posities heen, dan naar luidruchtig conflict.

Petra Van Brabandt
filosofe, Universiteit Antwerpen

PETRA VAN BRABANDT

De ambiguïteit van het feministische denken

Niettemin is de uitroep van Braidotti veelzeggend. Ik wil haar spreken dan ook niet afdoen als de provocatieve retoriek van een al even uitmuntende filosofe als actrice, die we daarom een profete in de woestijn van het denken kunnen noemen. Integendeel, Braidotti's wolf is het teken van de ambiguïteit van de feministische ethiek ten aanzien van (de mogelijkheid van) een veralgemeend humanisme. Deze ambiguïteit maakt de eigenheid van de feministische ethiek uit, en kan daarom maar beter niet weggedacht worden. De ondergeschikte positie van de feministische ethiek ten aanzien van de *meester-vertogen* en haar intern pluralisme verklaren de onreduceerbaarheid van deze ambiguïteit. En hoewel het humanistische denken deze ambiguïteit als problematisch ervaart, kan zij dit ook als een uitdaging interpreteren: door de ambigue positie die het feministisch denken in het algemeen en de feministische ethiek in het bijzonder inneemt ten aanzien van het humanisme, wordt een humanisme dat dit denken niet uit de weg gaat steeds weer gedwongen haar zelfdefiniëring te herzien.

De feministische ethiek is welgeplaatst om ten aanzien van het humanistische wereldbeeld als knipperlicht te fungeren. Geen betere waakhond dus voor de Mens dan de zus die enerzijds zichzelf als mens ervaart en denkt, en die een waardige helft van de mensheid uitmaakt, maar die anderzijds een concrete en ideële geschiedenis van functionele en ontologische uitsluiting in haar lichaam en denken meedraagt, wat ik haar sociale vrouw-zijn zou willen noemen. Deze ambiguïteit in het hart van het feministisch denken verklaart de verschillende houdingen die het feminisme kan aannemen ten aanzien van het humanisme. Het verklaart ook waarom het denken van één en dezelfde feministe tussen deze verschillende polen kan laveren. Zowel het zoeken naar begrip en continuïteit, als het uitdagen en bekritiseren zijn in het kader van deze ambiguïteit coherente en complementaire attitudes van de feministe.

Ondanks de relevantie van beide polen, wil ik hier even stilstaan bij de constructieve pool. Ik wil de houding analyseren van de gematigde feministe die eerder toenadering zoekt, dan het conflict maximaliseert. Deze houding incarneert het ideaal van wat ik de 'genereuze interpretatie' noem. Dit principe definieert niet alleen een welbepaalde houding ten aanzien van de intersubjectiviteit en de theo-

rievorming, maar is volgens mij ook dat wat het veld van de feministische ethiek, wat een ethiek van kwetsbaarheid en zorg is, reguleert en inspireert. Op de specificiteit van deze feministische ethiek zal ik later verder ingaan, maar laat ons eerst even stilstaan bij dit regulatief ideaal zelf.

De genereuze interpretatie

De genereuze interpretatie is een ethisch principe dat zowel onze houding ten aanzien van de theorie als ten aanzien van de ander normeert. Om te weten te komen of deze genereuze interpretatie ook een humanistisch principe is, moeten we de vooronderstellingen en de werking van dit ideaal analyseren. Een eerste vooronderstelling is dat mensen elkaar potentieel begrijpen. Dit betekent dat de projecten die we ontwikkelen, en die uitmonden in onze theorieën en praktijken, uitdrukkingen zijn van onze gemeenschappelijke menselijkheid. Het is deze gemeenschappelijke menselijkheid die garandeert dat we elkaars theorieën en praktijken in principe kunnen begrijpen. Een tweede vooronderstelling is dat we met elkaar kunnen communiceren. Het delen van een gemeenschappelijke menselijkheid is niet voldoende om tot effectief begrip te komen; we moeten die potentiële gemeenschappelijke menselijkheid ook effectief kunnen delen met de ander. Daarvoor doen we een beroep op denk- en communicatiestructuren die we met de ander gemeenschappelijk hebben. De tweede vooronderstelling van de genereuze interpretatie betreft dus het redeneren volgens gemeenschappelijke criteria, en de mogelijkheid van transparante communicatie en begrip.

De genereuze interpretatie is in feite de weigering van de privétaal en het geloof en de stichtende praktijk van de gemeenschappelijke taal die ons kan uitdrukken en vormen. Eigenlijk gaat het om het geloof dat we met elkaar kunnen praten, elkaar kunnen begrijpen en een intelligibel gemeenschappelijk doel nastreven. Dit geloof kadert in een optimistisch mensbeeld dat schatplichtig is aan het humanisme. Aan de genereuze interpretatie gaan dus vooronderstellingen vooraf die niet in strijd zijn met het humanisme. Meer nog, deze vooronderstellingen zijn implicaties van een humanistisch denkkader. En hier raken we aan een belangrijke waarheid met betrekking tot het feministisch denken: in haar genereuze interpretatie is het feminisme een erfgenaam van het humanisme, en dit ondanks haar kritische en vaak ook conflictueuze relatie met deze laatste. Deze analyse is nog betekenisvoller als het waar is wat ik denk, namelijk dat de genereuze interpretatie niet zomaar een theoretische houding van de feministe is, maar de fundamentele grondhouding van de feministische ethiek. Dit zou dan betekenen dat de feministische ethiek een humanisme is.

Toch verschilt het in praktijk brengen van de genereuze interpretatie op verschillende vlakken met de humanistische idealen. Ten eerste is in de genereuze interpretatie empathie met de ander belangrijker dan haar te benaderen en met haar te communiceren volgens de eisen van de rationaliteit. In die zin is het de sympathie, de menselijke capaciteit om gevoelens, gedachten en beelden te kunnen delen en doorgeven, meer relevant om onze gemeenschappelijkheid te benadrukken dan het substantief idee van rationaliteit. Ook het besef dat de ander steeds deel uitmaakt van een gemeenschap of een relatie, en dus van een 'wij' of meerdere 'wij's' waar zij haar idealen en identiteiten aan ontleent, is van primordiaal belang om die ander, om

het even welke ander, te kunnen bereiken. Deze 'wij' wordt niet altijd ervaren als gekozen, maar eerder als voorafgegeven. Deze voorafgegevenheid maakt de realiteit van deze 'wij' niet minder groot en is niet noodzakelijk een bron van onderdrukking of vervreemding. Als we deze gedachte ernstig willen nemen, betekent dit dat we de weg inslaan van een radicaal verschillende subjectiviteit dan wat een streng humanisme toelaat. Als we daarentegen de eis van het rationele en autonome individu handgaven als selectiecriteria voor met wie we in de genereuze interpretatie willen staan, dan zal deze praktijk van generositeit selectief zijn en zich afspelen tegen een achtergrond van normerend geweld.

Dit brengt ons tot een verrassende conclusie: de praktijk van de genereuze interpretatie die gestructureerd is vanuit

humanistische vooronderstellingen leidt tot het in vraag stellen van de kernwaarden van het humanisme, als daar zijn rationalisme, universalisme en individuele autonomie. De praktijk van de genereuze interpretatie komt niet tot het besluit dat deze waarden onbelangrijk zouden zijn, maar duidt erop hoe deze waarden te beperkt zijn om onze interacties volledig te reguleren. Meer nog, deze waarden limiteren de mogelijk waardevolle wendingen die onze interacties kunnen nemen en de manieren waarop we deze wendingen als waardevol kunnen interpreteren of begrijpen.

Het feminisme is een humanisme

In het nadenken over de verhouding tussen feministische ethiek en humanisme is deze conclusie evenwel minder verrassend dan op het eerste zicht lijkt. Is het niet zo dat de filosofes, die de feministische ethiek vormgaven en deze expliciet geformuleerd hebben als een aanvulling of een kritiek op een humanistisch en universalistisch vertoog, net tot deze kritiek gekomen zijn doordat ze erin geslaagd zijn via de omweg van de waarden van het humanisme zich in de academische of maatschappelijke dialoog in te schrijven? Het zijn net de formele waarden van het humanisme die het de vrouw mogelijk gemaakt hebben zich in te sluiten in de sociale dialoog. De emancipatie van de vrouw was slechts mogelijk omdat zij zich aan deze waarden heeft kunnen optrekken, omdat deze waarden de fundamentele eigenschap hebben dat de groep op wie ze betrekking hebben niet op voorhand vastligt. Een emanciperende dynamiek is eigen aan deze waarden. Deze waarden van het humanisme zijn identiteitsloos en zelfs de onderdrukker kan er niet de identiteitsclaim opleggen die zijn praktijken van onderdrukking zouden kunnen veiligstellen. Deze waarden hebben de inherente eigenschap dat de onderdrukten ze op zichzelf kunnen betrekken en aldus aan de onderdrukking kunnen ontsnappen, in ieder geval aan de onderdrukking van het niet mogen spreken.

In die zin hebben ook de feministische filosofes in hun strijd om de moraaltheorie mee vorm te geven, gebruik gemaakt van de waarden van het humanisme. Alvorens zij aan moraaltheorie konden doen, moesten zij het recht van spreken en denken verwerven. Zij hebben zichzelf sociaal opgewaardeerd en hebben hiervoor gebruik gemaakt van de universele en bevrijdende waarden van het humanisme. Vandaar het restje ambiguïteit dat we zelfs terugvinden in de meest antihumanistische feministische theorieën. Vandaar dat zelfs Braidotti er nog voor kiest ons aan te spreken als mens en ons in haar spreken te doen geloven dat ze mens is, en dat ze niet overgaat tot het huilen van de wolf.

Zorgethiek

Dit neemt niet weg dat de feministische ethiek het humanisme radicaal bekritiseert.[2] In de feministische ethiek staat de zorgrelatie centraal. Dit betekent dat de relatie primeert op het subject en zijn rationaliteit. De relatie wordt niet als beperkend ervaren, maar ook niet als exclusief verrijkend. De relatie sticht de situatie en is het voorafgegevene dat onze zingeving en ethisch oordelen structureert, en waaraan we ons niet zonder meer kunnen onttrekken.[3] De feministische ethiek benadrukt dat het abstracte, universalistische, rationele moreel oordelen een illusie is en geen recht doet aan de morele ervaring van zij die in concrete zorgrelaties staan, en die dus onze primaire ervaringsdeskundigen

zijn met betrekking tot het morele domein en de morele opvoeding. Het morele dilemma is altijd een bekommernis van zorg om concrete personen met concrete lichamen in concrete contexten die in concrete relaties met elkaar staan. Vaak blijkt dat het abstract, rationeel universalisme met zijn nadruk op het moreel oordelen van rationele, lichaamloze individuen niet alleen te kort schiet om de morele situatie te beschrijven, maar ook om een uitweg te vinden in een realiteit die meer om een urgent moreel handelen vraagt dan om een moreel oordelen. Meer nog, een morele theorie die deze realiteit buiten beschouwing laat, verarmt en beperkt onze morele reflectie.

De zorgethiek is sinds de jaren '80 geëvolueerd tot een rijke theorie. Veel van de oorspronkelijke kritieken zijn nu in het model geïntegreerd en men begaat niet meer de fout deze theorie te verbinden met een vrouwelijke 'natuur'. De zorgethiek wordt gezien als een universele ethiek in die zin dat het hier niet gaat om een *exclusief-vrouwelijke* ethiek, noch om een ethiek waar vrouwen een natuurlijk voordeel in zouden hebben. Wat wel wordt benadrukt, is dat het geen toeval is dat deze theorie door vrouwen en feministes ontwikkeld werd. Traditioneel gezien hadden vrouwen (spijtig genoeg) een epistemologisch bevoorrechte positie met betrekking tot zorgrelaties, en vrouwen bleken dan ook het best geplaatst om de urgentie, de relevantie en de noodzakelijkheid van deze dimensie van onze morele praktijk te benadrukken en deze een plaats te geven in onze morele theorieën.

Het concept van de zorg verenigt verschillende elementen die we misschien niet meteen met zorg associëren en in die zin is de zorgethiek veel ruimer dan de term doet vermoeden. Het uitgangspunt van de zorgethiek is niet de passiviteit en het resultaat van de zorgethiek is niet radicaal vredevol. Het gaat dan ook niet op om de feministische ethiek als zachter, passiever of meer vredevol te typeren, ondanks de terechte plaats die deze eigenschappen toegewezen krijgen in een zorgethiek. Veelal wordt de fout gemaakt deze zogenaamde

'vrouwelijke' eigenschappen onnadenkend te injecteren in een ethiek die als feministisch wordt beschouwd. Niettegenstaande dat feministes de morele relevantie van deze eigenschappen benadrukken, zullen zij zeker niet beweren dat dit exclusief-vrouwelijke eigenschappen zijn of dat dit de primaire eigenschappen van vrouwen zijn. Een zorgethiek biedt ook plaats voor activiteit, weigering, conflict en uitzonderlijk geweld. Het is meer correct de zorgethiek, in zijn oppositie met het humanisme, te typeren als een ethiek die meer aandacht vraagt voor de morele praktijk van handelen, leren en ervaren dan voor de theorie van het moreel oordelen.

En toch heb ik in het begin van mijn redenering beweerd dat het de genereuze interpretatie is die de feministische ethiek structureert. En aangezien de genereuze interpretatie in se humanistisch is, kunnen we de feministische ethiek niet als fundamenteel antihumanistisch karakteriseren. De genereuze interpretatie structureert de feministische ethiek in die zin dat de feministische ethiek het optimistisch, humanistisch mensbeeld onderschrijft: mensen zijn geen hobbesiaanse wolven voor elkaar – en Braidotti zou benadrukken dat Hobbes in deze de wolven beledigt. Maar ondanks het feit dat ik de genereuze interpretatie als de constructieve pool van het feminisme en haar vooronderstellingen als humanistisch beschreef, zagen we ook dat het net die genereuze interpretatie is die het humanisme uitdaagt om haar denkwereld te herzien.[4] De praktijk van de genereuze interpretatie injecteert in de feministische ethiek dus niet allen de humanistische vooronderstellingen, maar ook het besef van de prioriteit van de relatie en de concrete context. De wijsheid van de genereuze interpretatie is dat de relatie primordiaal is in ons beleven van onszelf, de ander en de mogelijkheden van de realiteit.

De humanistische ethiek zal feministisch zijn of...

Het feit dat de feministische ethiek de vooronderstellingen van de humanistische ethiek deelt, impliceert dat het conflict niet eindeloos en finaal is. De wijsheid van de genereuze interpretatie impliceert niet dat het humanisme voorbijgestreefd is. Dit impliceert wel de vraag of het humanisme kan oog hebben voor de wijsheid van de voormalig onderdrukte die door met de waarden van het humanisme ten strijd te trekken het recht op spreken verworven heeft. Kan de humanist luisteren naar de 'afwijkende' verhalen van wie zij in haar cirkel ingesloten heeft door de emanciperende dynamiek eigen aan haar waarden? Ik wil concluderen dat de belangrijkste vraag niet de vraag is of een feministische ethiek humanistisch is. Ik heb de ambiguïteit van de feministische ethiek ten aanzien van het humanisme benadrukt, maar ook haar fundamenteel humanisme, daar zij een spreken is dankzij de waarden van het humanisme. Belangrijker is dus de volgende vraag: is het humanisme feministisch? Het antwoord wil ik zelf invullen: een humanisme zal feministisch zijn, wil zij haar eigen waarden met hun uitbreidende en emanciperende dynamiek niet ontkennen. De waarden van het humanisme zijn potentieel zelfreflectief omdat zij de mogelijkheid tot spreken geven ook aan zij die misschien niet zal zeggen wat (steeds tijdelijk) in die waarden ingeschreven staat. In die zin zal de humaniste een feministe zijn, of zij zal niet zijn.

Voetnoten

1) In de kader van het symposium 'De betekenis van de natuurwetenschappen voor het humanisme en de humanistiek', Universiteit voor humanistiek, Utrecht, 30 januari 2009.
2) In deze ga ik ervan uit dat de feministische ethiek gelijkstaat met de zorgethiek, wat niet helemaal correct is. Er is enerzijds een alternatieve weg binnen de feministische ethiek die eerder de kwetsbaarheid benadrukt (o.a. Judith Butler) en er is anderzijds een sterke traditie die waarschuwt voor de gevaren van de zorgethiek (zeker als die een ontologische basis zou hebben) voor het feminisme. Niettemin is er na jaren van welgefundeerde kritiek op het zorgdenken een soort van consensus ontstaan over het belang van de zorgethiek als aanvulling op een humanistisch ethiek, maar met dit voorbehoud dat de zorgethiek geen ontologische basis kan hebben.
3) Natuurlijk kunnen we ons in concreto aan de zorgrelatie onttrekken en het is net een belangrijk kenmerk van de 'menselijke' moederzorg dat deze heel vaak afwezig is en dat we dus niet kunnen spreken over een moederinstinct in de ware betekenis van het woord. Maar deze nuance neemt niet weg dat de relatie primordiaal is. Voor een genuanceerde en revelerende studie over het moederinstinct, zie Sara Blaffer Hrdy, *Mother Nature: A history of mothers, infants and Natural Selection*, 1999.
4) Een te genereuze feministische interpretatiepraktijk kan dus omslaan in een destructieve houding ten aanzien van het humanisme.

Germaine Greer [1939 - ...]

ENIGE INFORMATIE

- Met het boek The female eunuch legt ze de passiviteit van vrouwen bloot, die ze als een vorm van castratie ziet, en droeg ze bij tot seksueel bewustzijn van vrouwen.
- Vrouwen worden volgens haar afgesneden van hun libido en staan er zelf wantrouwig tegenover.

Germaine Greer | Bron wikimedia.commons - Walnut Whippet

Striptease

ik strip
reep na reep
van rauwe lust

vil mezelf
op cadans van
een scanderende massa

Eros uit
lichaamsholtes schrapend
tot bloed onder mijn nagels

en elk gevoel afgestroopt
rest sidderend de vrouw
als eunuch

Wendy Serraris

Moreel consulent M/V gezocht

Het beroep van moreel consulent type I (counseling) is er een dat op veel verschillende manieren kan worden ingevuld. Een koppel helpen bij het uitwerken van een unieke manier om hun relatie te vieren, een cliënt ondersteunen bij zijn of haar zoektocht naar de zin van het eigen leven, nabestaanden de kans geven afscheid te nemen van een dierbare overledene op een troostende wijze. Het zijn maar enkele voorbeelden die aangeven dat je als moreel consulent bij je werk heel vaak te maken krijgt met een intens contact van mens tot mens.

Wendy Serraris
moreel consulente type I CMD Mechelen

WENDY SERRARIS

Vanuit onze vrijzinnig-humanistische visie gaan wij er van uit dat elk mens uniek is. Logischerwijs volgt hieruit dat ook elke moreel consulent uniek is, en dat hij of zij een eigen unieke manier zal ontwikkelen om in deze intermenselijke contacten te staan. Allerlei factoren zullen mee bepalen hoe concreet vorm wordt gegeven aan de functie van moreel consulent.

Een van de factoren die een rol zou kunnen spelen, is het geslacht van de moreel consulent in kwestie.

Ik besloot dan ook op onderzoek uit te gaan en zowel aan een mannelijke als aan een vrouwelijke moreel consulent type I een aantal vragen voor te leggen. Hun takenpakket bestaat uit vier grote luiken: 1) het geven van informatie, 2) morele bijstand, in de vorm van gesprekken met cliënten, 3) morele dienstverlening: uitvaarten, huwelijken en dergelijke meer en 4) vorming en begeleiding. Ten eerste wilde ik wel eens weten welk deel van hun job zij het leukste vinden. Zijn er taken die ze beduidend liever doen dan andere en zo ja, waarom? Ten tweede zou ik hen vragen welke humanistische waarden zij belangrijk vinden en op welke manier zij deze dan gebruiken in hun werk. Dan zou ik een aantal vragen stellen die specifiek over de morele bijstand gaan: zijn er problematieken die hen meer of minder liggen? Hebben zij zelf iets aan de gesprekken met cliënten? Heb je het in cliëntengesprekken vaak over humanistische waarden? Als laatste zou ik dan ook nagaan of ze bij plechtigheden vaak rond humanistische waarden werken.

Aangezien ik hier in huis een prachtig exemplaar van een vrouwelijke moreel consulent zitten heb, Jasmien Peeters, hoefde ik daar al niet naar op zoek. Ik diende alleen nog maar een van de mannelijke moreel consulenten aan te spreken. Op recepties en ontmoetingsdagen is een gebrek aan mannelijke collega's me nooit opgevallen, en ik zou toch heus de eerste zijn om zoiets op te merken. Groot was dan ook mijn verbazing toen bleek dat het nog niet zo eenvoudig was om een man te vinden die de functie uitoefende van moreel consulent type I. De meeste mannen zijn type II, wat een totaal andere functie-inhoud met zich meebrengt. Gelukkig vond ik uiteindelijk toch ook een mannelijke moreel consulent type I, Bruno Cappelle.

Wat volgt, is het resultaat van mijn gesprekken met Jasmien en Bruno.

Welk deel van je job vind je het leukst en waarom?

Jasmien vindt de morele bijstand en uitvaarten het meest waardevolle, omdat ze vooral hierin een bepaalde verbondenheid met mensen ervaart. Ook Bruno zegt dat morele bijstand uitgesproken 'zijn ding' is. Dit komt voort uit het feit dat het ook het meest aansluit bij zijn opleiding, orthopedagogiek. In de morele bijstand draait het volgens hem meer om zorg dan om therapie en dat is iets dat ook binnen de orthopedagogiek speelt. Het feit dat we gratis werken en niet van een instituut met dwingende verwachtingen naar 'genezing' of 'cijfers' afhangen, maakt volgens hem dat er minder druk ligt op het werk. Jasmien vindt dan weer ook de continue reflectie waartoe we uitgenodigd worden heel boeiend. Bruno vindt het ook zeer belangrijk dat je als moreel consulent van de werkgever uit de kans krijgt om autonoom te werken. Ook Jasmien vindt het een voorrecht dat er veel ruimte is voor eigen initiatief, of zoals zij het uitdrukte: "Als we een ei hebben dan vinden we wel een manier om het te leggen." Dit ei kunnen we dan bijvoorbeeld kwijt in een jaaractieplan of een studiedag.

Ik merk bij beide moreel consulenten vele gelijkenissen. Beiden vinden ze de morele bijstand het meest waardevol en zinvol, en ook het feit dat we aan onze job voor een stuk zelf invulling kunnen geven, spreekt hen erg aan. De onderliggende redenen kunnen echter wel verschillen. Zo legt Jasmien haar focus meer op verbondenheid, waar Bruno meer genoegen vindt in onze specifieke structuur.

Welke humanistische waarden vind je zelf belangrijk en op welke manier ga je die gebruiken in je werk?

Jasmien vindt verbondenheid belangrijk en ook verantwoordelijkheid: "Het is jouw leven, jouw identiteit en het is jouw parcours." Ze gebruikt deze waarden als referentiekader. Verbondenheid verkrijgt ze vooral door met mededogen te luisteren naar mensen. Dit is een voorwaarde om goed te kunnen werken met iemand. Bruno vindt gelijkwaardigheid zeer belangrijk, gelijkwaardigheid tussen verschillende cliënten, maar ook de gelijkwaardigheid tussen hem als moreel consulent en de cliënt. Maar ook hij noemt verbondenheid en, daaruit volgend, verantwoordelijkheid. Bij hem gaat het er over dat mensen verbonden zijn met elkaar en dus ook een verantwoordelijkheid hebben naar elkaar toe: "Wat je doet heeft consequenties." Jasmien sprak ook over solidariteit en vrijheid waar Bruno openheid nog een belangrijke waarde vond. Openheid als moreel consulent, maar ook de cliënt wordt uitgenodigd om open te staan tegenover andere visies en nieuwe dingen, om zichzelf zo de kans te geven om te evolueren.

Het is duidelijk dat verbondenheid en verantwoordelijkheid door beide moreel consulenten als zeer waardevol wordt ervaren. Weliswaar wordt er een iets andere invulling aan gegeven. Voor Jasmien is het vooral belangrijk verbondenheid met de cliënt te ervaren, voor Bruno gaat het over een verbondenheid van de cliënt met zijn medemens. Daarnaast zijn er echter voor allebei een paar andere waarden belangrijk.

Zijn er bepaalde problematieken die je meer liggen in cliëntengesprekken?

Bruno heeft niet de neiging om in termen van problematieken te denken. Als mensen bereid zijn om zich als zoekende op te stellen, dan werkt hij graag met hen. Ook Jasmien legt het wel of niet makkelijk werken met iemand vooral bij de instelling van de mens zelf. Als iemand op dezelfde golflengte zit en de verantwoordelijkheid niet buiten zichzelf legt, dan voelt ze zich er het meest comfortabel bij. Als mensen met problemen komen die zeer ver van haar eigen bed staan, dan vindt ze het ook soms moeilijk. Bruno kon me ook vertellen dat hij het werken met mensen in uitzichtloze situaties, zoals een rusthuiscontext, hoewel zeer zinvol ook zeer moeilijk vindt.

Zowel Jasmien als Bruno vinden dus vooral de ingesteldheid van mensen die bij hen komen heel belangrijk. Als hun attitude goed zit, kan er heel veel.

Heb je voor jezelf iets aan de cliëntengesprekken?

Jasmien en Bruno antwoorden hierop allebei volmondig "Ja." Beiden hebben ze het over het relativeringsvermogen dat je opbouwt. Jasmien verwoordde dit als volgt: "Je beseft, elk mensenleven heeft zijn eigen lijden. Het enige dat je kan doen is een elegantere manier vinden om er mee om te gaan." Voor Bruno is het belangrijk zijn werk met volle goesting te doen en het idee te hebben dat het zinvol is, en dat is hier zeker het geval. Jasmien vertelde voordien

ook al dat ze zelf inspiratie vindt in de verbondenheid die ze soms kan voelen bij cliënten. Daarnaast vindt ze het deugddoend iets te kunnen betekenen voor mensen. Bruno geeft daarnaast nog aan dat je door dit werk leert om ook buiten de werkcontext mensen te accepteren.

Beiden hebben dus duidelijk het gevoel dat ze veel hebben aan hun werk met cliënten en dat ze er ook dingen uithalen die ze buiten hun werkcontext kunnen gebruiken.

Heb je het in cliëntengesprekken vaak over humanistische waarden?

Humanistische waarden worden zelden of nooit expliciet besproken in cliëntengesprekken, daar zijn beide morele consulenten het over eens. Jasmien is zich wel heel erg bewust van haar professionele identiteit, waardoor ze haar expertise, zingeving en existentiële vragen wel als kern probeert te gebruiken. Bruno is zich er vooral van bewust als sommige van die waarden worden geschonden. Dan zal hij proberen dat toch op een of andere manier in het gesprek te krijgen.

Ook hier lijkt er dus een overeenkomst te zijn. Men gaat zelden expliciet aan het werk met vrijzinnig-humanistische waarden.

Werk je bij plechtigheden (uitvaarten, huwelijken, geboorteplechtigheden...) vaak met vrijzinnig-humanistische waarden?

Jasmien doet dit wel, maar misschien nog niet in die mate waarin ze het wel zou willen. Voor haar zou dat nog meer mogen, omdat er nu bijvoorbeeld vaak mensen over de vloer komen die eigenlijk een burgerlijke plechtigheid verwachten en daar heeft ze het moeilijk mee. Zij probeert die humanistische waarden in elk geval in de teksten te verwerken. Ook in haar houding naar de mensen toe, in haar professioneel functioneren, zitten deze verweven. Bruno is ook van mening dat de vrijzinnig-humanistische waarden vooral zitten in de manier waarop hij mensen ontvangt, in het feit dat er wordt gewerkt aan een persoonlijke betekenisgeving en ritueel. Hij zal deze waarden echter niet expliciet gaan vermelden, tenzij mensen er zelf om vragen. Hij heeft het gevoel dat het dan snel heel belerend over zou komen.

Hier merken we een verschil in attitude. Jasmien zal wel expliciet met die waarden werken, waar Bruno ze meer impliciet aan bod laat komen. Anderzijds zijn ze allebei van mening dat je professionele houding naar mensen toe ook deze waarden uitstraalt.

Conclusie

Reeds bij aanvang van de interviews was ik mij zeer bewust van het feit dat je op basis van twee interviews weinig zou kunnen zeggen. Anderzijds leek het ons toch interessant om de oefening te doen en te zien of er verschillen zijn. En zijn er verschillen?

Bij de laatste vraag is dit duidelijk wel het geval. Jasmien werkt veel explicieter met waarden binnen plechtigheden dan Bruno. Vraag is of dit komt door het feit dat de ene een vrouw is en de andere een man. Andere dingen zouden kunnen meespelen, opleiding bijvoorbeeld. Jasmien is filosofe en misschien van daaruit veel meer opgeleid om waarden in het leven te detecteren en met existentiële vragen om te gaan.

Bij de andere antwoorden lijkt het verschil me veel minder duidelijk. Vaak worden (bijna) dezelfde antwoorden gegeven, alleen worden ze anders ingevuld. Ook hier kunnen we ons dan weer de vraag stellen of dit verschil ontstaat omdat we met een man en een vrouw hebben gepraat, of dat het meer met individuele invulling heeft te maken. Het is nu net de sterkte van vrijzinnig humanisten dat men, vertrekkend vanuit een aantal basiswaarden, zelf kan kiezen hoe men deze invult en een plaats geeft in zijn leven.

Een ding is duidelijk: als we een antwoord willen krijgen op de vraag of er verschillen zijn tussen mannen en vrouwen in het werken als moreel consulent en het ervaren van dit werk, dan zullen we veel meer moreel consulenten moeten bevragen. En wat ook belangrijk is: dan zullen er in de eerste plaats meer mannelijke moreel consulenten type I moeten komen, zodat ze bevraagd kunnen worden!

Ti-Grace Atkinson [1939 - ...]

ENIGE INFORMATIE

- Was belangrijke vertegenwoordigster van het radicaal feminisme.
- Was lesbisch uit principe: je ging niet naar bed met de vijand.
- Had sympathie voor Valerie Solanas, de auteur van The SCUM-manifesto (Society for Cutting Up Men).
- Pleegde zelf geen aanslagen, maar nam de vraag wel serieus of er geweld en terrorisme nodig was om tegen de onderdrukking te reageren.
- De radicaliteit van haar verzet stak scherp af tegen het snobisme van haar argumentatie. Ze zei namelijk tegen het patriarchaat te zijn om esthetische redenen. Ze was kunsthistorica en vond wat mannen doorheen de eeuwen hadden gemaakt esthetisch onverantwoord.

Ti-Grace Atkinson (l) en Vivian Gornick | Bron vmarinelli | www.flickr.com

Vergrijp aan esthetiek

je oog braakte
geen nodeloze traan
maar over vuiligheid heen
zwellend van pretentie

toch zag je anderszins
geen graten in
smerige daden

en je wekte een beeld
voorzien in alle scherpte
van het rad voor ogen
dat vrouwen zichzelf draaien

Wendy Serraris

Op weg naar jezelf

Het bevrijdende potentieel van het vrijzinnig humanisme in het kader van morele bijstand

IN HET KADER VAN DIT NUMMER VAN *ANTENNE* WERD HET SPANNINGSVELD TUSSEN 'GENDER' EN 'HUMANISME' REEDS VANUIT VERSCHILLENDE INVALSHOEKEN BEKEKEN EN ZIJN ER AL VEEL ZINVOLLE, VERHELDERENDE DINGEN GEZEGD EN GESCHREVEN OVER DE UITDAGINGEN EN MOGELIJKHEDEN DIE DIT INHOUDT IN HET HEDEN EN NAAR DE TOEKOMST TOE.

Ulrike Dausel
moreel consulente type I PCMD Antwerpen

ULRIKE DAUSEL

Naast een aantal andere visies is ook de visie van een aantal moreel consulenten aan bod gekomen. Hieruit blijkt dat er naast een aantal overeenkomsten ook heel wat verschillen bestaat tussen de dames en heren moreel consulenten. Verschillen, die vermoedelijk met een aantal factoren te maken hebben - waarvan het verschil tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk' slechts een is. Ook leeftijd, biografische achtergrond en opleiding spelen een belangrijke rol, evenals de respectievelijke uitdagingen van het werkveld ter plaatse.
Het werk in een regionaal Centrum Morele Dienstverlening brengt bijvoorbeeld andere taken en ervaringen met zich mee, dan het werk in een Provinciaal Centrum Morele Dienstverlening. Werken in een ziekenhuis is anders dan in een rusthuis, in een gevangenis, bij de krijgsmacht of op de luchthaven - en zal bijgevolg de persoonlijke visie van de moreel consulent ook telkens anders inkleuren.

Zo komen we tot een behoorlijk gevarieerd 'kleurenpalet' wanneer we het landschap van de morele dienstverlening en in het bijzonder van morele bijstand in Vlaanderen bekijken. En dit is goed zo.
Hoewel er kennelijk nog 'werk aan de winkel' is, wat de gendermainstreaming binnen ons beroep als moreel consulent betreft, zoals Alison E. Woodward en Wendy Serraris reeds eerder in dit nummer hebben aangetoond.
Hun betogen maken duidelijk dat de samenhang tussen gender en humanisme ook in het kader van morele dienstverlening en morele bijstand bijzondere aandacht verdient. Mijns inziens eens te meer, omdat zo de bijzondere methodiek van morele bijstand mogelijks nog meer tot haar recht zou komen - een methodiek, die naar mijn ervaring een bijzonder bevrijdend effect kan hebben op mensen, ook inzake gender.

Morele bijstand baseert zich immers op een vrijzinnig-humanistisch beeld van de mens, een mens die principieel in staat is om zelf vorm te geven aan zijn/haar leven en te groeien naar een leven in vrijheid en verantwoordelijkheid. Wars van dogma's en stereotiepe allerhande, onder meer over wat zogezegd 'typisch' 'mannelijk' of 'vrouwelijk' is en hoe je je als vrouw of als man hoort te gedragen.

Maar soms heeft dit groeiproces naar vrijheid en zelfbepaling heel wat 'voeten in de aarde' en loopt het leven niet echt 'van een leien dakje'.
Soms hebben mensen het gevoel, vast te zitten, geen per-

spectief meer te hebben, van geen hout pijlen te kunnen maken.
Soms zijn mensen 'het noorden kwijt' en zien ze door het bos de bomen niet meer ... en kunnen ze best wel wat steun gebruiken.

Indien een mens zich dan op zo'n moment tot mij richt, zal ik in eerste instantie proberen, tijd en ruimte te bieden.

Tijd en ruimte

voor

gevoelens en gedachten
twijfels en angsten
pijn en verdriet
onmacht en woede

om

tot *rust*
op *adem*
en op *verhaal* te kunnen komen

bij de dingen stil te staan
jezelf te mogen zijn - met al je kwaliteiten en gebreken.

Het vrijzinnig-humanistisch waardekader van waaruit ik werk, komt hierbij in eerste instantie eerder impliciet aan bod. Het vertaalt zich niet in grote, filosofisch hoogdravende voordrachten, waar de ander hoe dan ook weinig baat bij zou hebben... maar vooral in mijn houding en in mijn concrete handelen.

Als moreel consulente

ontmoet ik de ander van mens tot mens
begeleid ik hem/haar op *zijn/haar* weg
bied ik een luisterend oor, zonder te oordelen

ben ik voldoende nabij om me te kunnen inleven in de ander
én ver genoeg weg om een ander perspectief te kunnen innemen

breng ik 'licht in het donker'

ben ik spiegel en zorg ik voor duidelijkheid
onderzoek ik samen met de ander, wat er belangrijk is voor *haar/hem* en wat minder belangrijk

creëer ik zo de basis, van waaruit de ander *zelf* zo vrij mogelijk keuzes kan maken en kan handelen.

Bijzondere aandacht heb ik voor *samenhang* -

tussen
gevoelens en achterliggende waarden
geest, lichaam en psyche (vertrekkend vanuit een holistisch beeld van de mens)
verschillende stukken uit het levensverhaal.

Samenhang is immers essentieel voor het ervaren van zin.
De eventuele '*stoornis*' van de ander zie ik dan ook minder als een pathologisch verschijnsel, maar veeleer als uiting van een ver*stoorde* samenhang.
En vaak ervaar ik hoe *breek*punten in het levensverhaal tot het ont*breken* van samenhang en zinervaring leiden.

In de kern gaat morele, vrijzinnig-humanistische bijstand dus over

er *zijn* voor de ander

samen momenten van machteloosheid uithouden
de (verborgen) krachten van de ander ontdekken
dingen in een ander daglicht
in een ander perspectief
in een andere samenhang plaatsen

nieuwe facetten ontdekken
tot verhelderende inzichten komen
die de ander ondersteunen om met zichzelf in het reine te komen.

Zien en ervaren

hoe de ander *tot zichzelf komt*
bij zichzelf *thuiskomt*
met zichzelf *samenvalt*.

Dit zijn zin- en waarde-volle, existentiële momenten... voor de ander en voor mezelf.
Momenten die tot stand komen door en in het intense contact van mens tot mens.
Mooie momenten, die veel voldoening geven.
Die zich evenwel niet in elke begeleiding voordoen - vermits het niet in elk gesprek en met elke mens evengoed klikt.

Ook dit hoort erbij, uiteraard.
Het verhaal van morele bijstand is immers een genuanceerd verhaal, ook wat het bevrijdende, emancipatorische effect ervan betreft.
De drang naar vrijheid en zelfrealisatie is immers niet bij iedereen even groot en wat de ene als bevrijdend ervaart, voelt voor de andere mogelijks beklemmend of beangstigend aan.
Als moreel consulente heb ik hiervoor respect en begrip.

Mensen zijn immers verschillend, in vele opzichten, onder meer in hun manier hoe zij met hun eigen 'mannelijke' en 'vrouwelijke' kanten omgaan en met maatschappelijke verwachtingen rond 'man-' en 'vrouw-zijn'.
Verwachtingen, die behoorlijke druk kunnen leggen op mensen - ook al is er doorheen de tijd al een hele weg afgelegd wat de bevrijding van stereotiepe beelden rond de rol van 'de' man en 'de' vrouw betreft.

Er ligt echter ook nog een hele weg voor ons.
Een weg, waarop het vrijzinnig humanisme nog een belangrijke rol kan spelen. Op maatschappelijk vlak, zoals in dit nummer van *Antenne* reeds uitgebreid werd besproken. En op het gebied van individuele ondersteuning, onder meer in het kader van morele bijstand.

Bijvoorbeeld zoals in een aantal situaties, die ik zelf heb ervaren in mijn werk als moreel consulente:

Een jonge vrouw, 26 jaar, een klein jaar geleden moeder geworden van "een schat van een kind." Reeds een aantal maanden is ze terug voltijds werkzaam, sinds drie weken bij een andere werkgever dan voordien.
Zij komt naar mij, omdat zij zich "moe" en "triestig" voelt... wat zij zelf niet begrijpt, omdat zij toch zogezegd "alles heeft, wat een mens nodig heeft om gelukkig te zijn": een schat van een kind, een partner, interessant werk, een eigen woning...
Samen exploreren we hoe zij zich eigenlijk zelf echt voelt bij al deze dingen. Hierbij laten we ook ruimte voor ambivalente gevoelens. Zo is zij enerzijds erg blij met haar nieuwe werk, voelt echter ook meer druk dan voordien, om zich te moeten bewijzen. En haar zoontje is weliswaar "een echt zonnetje in huis", maar ze staat er vaak alleen voor in de zorg voor hem. Deze ambivalenties zorgen voor heel wat

spanning. Het benoemen ervan in het gesprek met mij evenwel niet, in tegendeel: tot haar eigen verbazing voelt zij hoe opluchtend het werkt dit eindelijk eens te durven zien en te durven zeggen.
Al gauw blijkt ook dat zij worstelt met een heus *waardenconflict*: het conflict tussen de waarden, die zij via haar opvoeding en socialisatie heeft meegekregen en haar eigen waarden.
In de daaropvolgende gesprekken gaan we samen na wat voor haar eigenlijk echt belangrijk is - wat zij zelf wil, wat zij voelt en waarnaar zij verlangt.
Zo komt zij dichter bij zichzelf en wegen de verwachtingen van anderen -haar ouders, haar partner, haar werkgever- naar haar toe minder zwaar door.
Zo neemt zij het zichzelf niet meer kwalijk als het haar bij momenten te veel wordt - maar vraagt zij steun en medewerking aan haar partner en neemt zij zich bewust meer tijd voor zichzelf.
En gaat zij voortaan een stuk lichter en vrijer door het leven...

Of een jonge vrouw van Iraanse afkomst, die ik samen met haar zussen gedurende een hele tijd begeleid heb, vooral omwille van hun kwetsbare status als niet erkende vluchteling.
Waar zij in het begin nog erg onzeker waren aangaande hun toekomst en hun positie daarin als vrouw van niet-westerse afkomst, zag ik hen doorheen de tijd alsmaar zelfstandiger en zelfzekerder worden... mede doordat zij in de gesprekken met mij hun twijfels en angsten en hun dromen en verlangens onder woorden hadden kunnen brengen. En we samen hadden kunnen onderzoeken in welke mate verschillende normen en waarden voor hen doorwogen, en welk gewicht ze er zelf aan wilden geven: aan de waarden van hun moeder, van hun land van afkomst en van de westerse maatschappij, waarin zij nu terechtgekomen waren.
De oudste van de drie studeert inmiddels in Londen, in de richting Burgerlijk Ingenieur, de jongere twee zijn samen uit eigen beweging teruggegaan naar Iran en studeren daar respectievelijk politieke wetenschappen en fysica.
Hoe verschillend mensen toch kunnen evolueren wanneer ze de vrijheid krijgen om zelf te onderzoeken wat voor hen echt van tel is en om zich te bevrijden van normen en waarden, die niet echt bij hen passen...

Of het verhaal van een vrouw van middelbare leeftijd met vier kinderen, die in een zware huwelijkscrisis zit. Enerzijds voelt zij heel duidelijk dat zij niet meer achter haar huwelijk staat... anderzijds voelt zij zich schuldig haar man "in de steek" te laten en "geen goede moeder te zijn."
Als we samen teruggaan in haar biografie, blijkt dat deze schuldgevoelens hun oorsprong voornamelijk hebben in haar katholieke opvoeding en de waarden die daarin op de voorgrond stonden. Samen gaan we na in hoeverre deze waarden nog stroken met haar huidige voelen en denken... en na een tijd blijkt dat deze waarden niet meer de hare zijn. Zo ontspant zich haar *waarden-conflict* vanzelf en geraakt zij uit haar innerlijke knoop.
Na een aantal gesprekken zet zij de stap, om bij haar man weg te gaan.

Of, *last but not least*, het verhaal van een 35-jarige brandweerman, die een half jaar geleden uit de echt gescheiden is. Hun huwelijk was al geruime tijd aan het afbrokkelen, de beslissing, om uiteen te gaan, gebeurde in gezamenlijk overleg.
Een drietal weken geleden is hij verliefd geworden op een andere vrouw... en zij op hem.
Het klikt wonderwel tussen hen, hevige vlinders in de buik - maar... alsnog zit hij met iets, waarmee hij niet zo direct een blijf weet.
Zo nu en dan voelt hij immers het verlangen, zich als vrouw te kleden... gewoon thuis, niet in het openbaar.
Zijn ex-echtgenote had het er evenwel enorm moeilijk mee en vindt dat hij dit ook aan zijn nieuwe vriendin zou moeten zeggen.
"Wat moet ik hiermee nu doen?", vraagt hij me. Een vraag, waarop ik als moreel consulente uiteraard niet in zijn plaats kan antwoorden.
Samen onderzoeken we wat dit verlangen voor hem zelf betekent, los van het eventuele of daadwerkelijke oordeel van anderen.
We gaan ook na in welke mate hij dit verlangen graag zou willen uitleven en in welke mate het doorweegt dat dit op eerste zicht niet echt te passen schijnt bij een man als hem in een 'typisch mannenberoep'.

Verder gaan we na hoe groot het risico zou kunnen zijn dat zijn huidige vriendin een bezwaar zou maken tegen zijn verlangens.
Uiteindelijk blijkt dat hij zich zelf best wel kan verzoenen met zijn verlangens en dat hij zich hierdoor niet minder 'mannelijk' zal voelen. Ook met zijn nieuwe vriendin wil hij dit in alle openheid bespreken - omdat hij erop vertrouwt dat zij hem hiervoor niet zal veroordelen.

Vier verhalen van vier verschillende mensen - die ondanks alle verschillen evenwel illustreren dat de verwachtingen en de druk, die 'gender' vaak met zich meebrengt, in vraag gesteld kunnen worden en dat het vrijzinnig humanisme - in het kader van morele bijstand - hierin een bevrijdende rol kan spelen en er mee toe kan bijdragen dat mensen lichter en vrijer door het leven kunnen gaan.

UNIE VRIJZINNIGE VERENIGINGEN v.z.w.

FEDERAAL SECRETARIAAT

Brand Whitlocklaan 87
1200 Sint-Lambrechts-Woluwe
T 02|735 81 92 - **F** 02|735 81 66
cmd.federaal@uvv.be
www.unievrijzinnigeverenigingen.be

Provinciale Centra Morele Dienstverlening

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST
PCMD Brussel
Stalingradlaan 18-20 - 1000 Brussel
T 02 242 36 02 - **F** 02 242 56 17
cmd.brussel@uvv.be

PROVINCIE LIMBURG
PCMD Hasselt
A. Rodenbachstraat 18 - 3500 Hasselt
T 011 21 06 54 - **F** 011 23 55 16
cmd.hasselt@uvv.be

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT
PCMD Leuven
Brusselsestraat 78 - 3000 Leuven
T 016 23 56 35 - **F** 016 20 75 47
cmd.leuven@uvv.be

PROVINCIE ANTWERPEN
PCMD Antwerpen
Jan Van Rijswijcklaan 96 - 2018 Antwerpen
T 03 259 10 80 - **F** 03 259 10 89
cmd.antwerpen@uvv.be

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN
PCMD Gent
Sint-Antoniuskaai 2 - 9000 Gent
T 09 233 52 26 - **F** 09 233 74 65
cmd.gent@uvv.be

PROVINCIE WEST-VLAANDEREN
PCMD Brugge
Jeruzalemstraat 51 - 8000 Brugge
T 050 33 59 75 - **F** 050 34 51 69
cmd.brugge@uvv.be

Centra Morele Dienstverlening

BRUSSELS HOOFDSTEDELIJK GEWEST
CMD Jette
Jetse laan 362 - 1090 Jette
T 02 513 16 33
cmd.jette@uvv.be

PROVINCIE ANTWERPEN
CMD Antwerpen
Breughelstraat 60 - 2018 Antwerpen
T 03 227 47 70
cmd.antwerpenlokaal@uvv.be

CMD Herentals
Lantaarnpad 20 - 2200 Herentals
T 014 85 92 90 - **F** 014 85 44 39
cmd.herentals@uvv.be

CMD Mechelen
O.-L.-Vrouwestraat 29 - 2800 Mechelen
T 015 45 02 25 - **F** 015 43 55 19
cmd.mechelen@uvv.be

CMD Turnhout
Begijnenstraat 53 - 2300 Turnhout
T 014 42 75 31 - **F** 014 42 54 40
cmd.turnhout@uvv.be

PROVINCIE LIMBURG
CMD Genk
Bochtlaan 16 bus 6 - 3600 Genk
T 089 51 80 40 - **F** 089 51 80 49
cmd.genk@uvv.be

CMD Maasland
Pauwengraaf 63 - 3630 Maasmechelen
T 089 77 74 21 - **F** 089 77 74 22
cmd.maasmechelen@uvv.be

CMD Tongeren
Vlasmarkt 11 - 3700 Tongeren
T 012 45 91 30 - **F** 012 45 91 39
cmd.tongeren@uvv.be

PROVINCIE OOST-VLAANDEREN
CMD Aalst
Koolstraat 80-82 - 9300 Aalst
T 053 77 54 44 - **F** 053 77 97 70
cmd.aalst@uvv.be

CMD Ronse
Zuidstraat 13 - 9600 Ronse
T 055 21 49 69 - **F** 055 21 66 68
cmd.ronse@uvv.be

CMD Sint-Niklaas
Ankerstraat 96 - 9100 Sint-Niklaas
T 03 777 20 87 - **F** 03 777 31 64
cmd.sintniklaas@uvv.be

CMD Zottegem
Kastanjelaan 73 - 9620 Zottegem
T 09 326 85 70 - **F** 09 326 85 73
cmd.zottegem@uvv.be

PROVINCIE VLAAMS-BRABANT
CMD Halle
Molenborre 28/02 - 1500 Halle
T 02 383 10 50 - **F** 02 383 10 51
cmd.halle@uvv.be

CMD Tienen
Beauduinstraat 42 - 3300 Tienen
T 016 81 86 70 - **F** 016 82 40 31
cmd.tienen@uvv.be

CMD Vilvoorde
Vlaanderenstraat 69 - 1800 Vilvoorde
T 02 253 78 54 - **F** 02 253 57 87
cmd.vilvoorde@uvv.be

PROVINCIE WEST-VLAANDEREN
CMD Ieper
Korte Torhoutstraat 4 - 8900 Ieper
T 057 23 06 30 - **F** 057 23 06 39
cmd.ieper@uvv.be

CMD Kortrijk
Overleiestraat 15A - 8500 Kortrijk
T 056 25 27 51 - **F** 056 25 27 53
cmd.kortrijk@uvv.be

CMD Roeselare
Godshuislaan 94 - 8800 Roeselare
T 051 26 28 20 - **F** 051 26 28 26
cmd.roeselare@uvv.be

Antennes Morele Dienstverlening

PROVINCIE ANTWERPEN
AMD Lier
Antwerpsestraat 148 (1ste verdieping)
2500 Lier
T 03 488 03 33 - **F** 03 488 03 33
amd.lier@uvv.be

AMD Mol
Laar 2 bus 3a
2400 Mol
T 014 31 34 24 - **F** 014 31 34 24
amd.mol@uvv.be

PROVINCIE LIMBURG
AMD Bilzen
Klokkestraat 4 bus 1
3740 Bilzen
T 089 30 95 60 - **F** 089 56 57 94
amd.bilzen@uvv.be

AMD Leopoldsburg
Koningstraat 49/gelijkvloers
3970 Leopoldsburg
T 011 51 62 00 - **F** 011 51 62 09
amd.leopoldsburg@uvv.be

AMD Sint-Truiden
Kazernestraat 10/001
3800 Sint-Truiden
T 011 88 41 17 - **F** 011 31 26 45
amd.sinttruiden@uvv.be

Unie Vrijzinnige Verenigingen.be